रसगङ्गाधरः
'मर्मप्रकाशः' संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेतः

नत्वा गङ्गाधरं मर्मप्रकाशं तनुते गुरुम् ।
रसगङ्गाधरमणोरतिगूढार्थसंविदे ॥
याचकानां कल्पतरोररिकक्षहुताशनात् ।
नागेशः श्रृङ्गवेरेशरामतो लब्धजीविकः ॥

प्रारिप्सितप्रतिबन्धकदुरितशमनाय श्रृङ्गारलम्बनादिविभावतया तद्देवतात्वेन च समुचितस्वेष्टदेवतावस्तुनिर्देशरूपं मङ्गलमाचरञ्शिष्यशिक्षायै व्याख्यातृश्रोतृणामनुषङ्गतो मङ्गलाय च निबध्नाति – स्मृतापीति । कादम्बिनी मेघपङ्क्तित्वेनाध्यवसिता कृष्णमूर्तिः विलक्षणश्यामत्वात्सकलमेघकार्यकरत्वाच्च, अत एव मेघत्वेनाध्यासः । कापीत्यनेनात्र तद्धर्मसत्त्वेऽपि ततोधिककार्यकारित्वेन प्रसिद्धकादम्बिनीतो व्यतिरेकस्तत्र बोध्यते । मतिचुम्बिनी मतिविषयः भवत्विति प्रार्थने लोट् । व्यतिरेकपोषकं विशेषणत्रयम् । प्रसिद्धा सा तु दृष्टा, वर्षणद्वारा स्पृष्टा वा स्वाभाव्याद्वृषस्थभान्वातपान्यतापं केषांचिन्न तु सर्वेषां भूतभविष्यद्वर्तमानभेदेन हृतवती । इयं तु स्मृतापि । दृष्टादिसमुच्चायकोऽपिः। तरुणातपम् ।

तमपि करुणया न तु यथाकथंचित् । नृणां सर्वेषां न तु केषांचित् । हरन्ती न तु जहार हरिष्यति वा । किं च सा भङ्गशीलतनुकान्तिविद्युता वेष्टिता । इयं तु चिरकालस्थायिशरीरकान्तीनां विद्युतां तत्त्वेनाध्यवसितानां गोपाङ्गनानां शतैर्न त्वेकद्वित्र्यादिभिर्वलयिता वेष्टिता । यद्वा 'धान्येन धनवान्' इतिवत्तृतीया । तदभिन्नसंजातवलया। कलिन्दाख्यमहीधरोत्पन्नयमुनातीरे सुरद्रुमा नीपाः । तेषां तत्त्वं तु हरिप्रियत्वात् 'मणिद्वीपे नीपोपवनवति चिन्तामणिगृहे' इति लिङ्गाच्च बोध्यम् । यद्वा तीरमेव सुरद्रुमास्तत्त्वेन प्रसिद्धाः पञ्च तदाश्रयिका । सा तु वियत्सरण्याश्रयिकेति भावः । यद्वा कादम्बिनीत्वेनाध्यवसिता काली । सा च कृष्णामूर्तिः वृन्दावनाधिष्ठात्री देवता राधा वा विद्युत्त्वेनाध्यवसितास्तत्परिचारकदेव्यः । तृतीयविशेषणार्थस्तु स्पष्ट एवेति बोध्यम् । अत्र व्यतिरेकरूपकातिशयोक्त्योरङ्गाङ्गिभावाख्यः संकरः।

स्वोक्तेः कल्पितत्वनिरासाय स्वविद्यायाः सांप्रदायिकत्वसूचनाय च गुरुनतिं द्वाभ्यमाह–

श्रीमदिति । श्रीः सरस्वती ब्रह्मवर्चसं वा ज्ञानेन्द्राख्ययतेः सकाशादित्यर्थः । पूर्वार्धे य इत्युभयत्रान्वेति । उत्तरार्धे य इति त्रिषु । प्रपञ्चे निखिलत्वोक्त्या लेशतोऽपि तदत्यागः सूचितः कणादाक्षपादाभ्यां प्रोक्ता गम्भीरवाण्यः । न्यायवैशेषिकशास्त्राणीति यावत् । देवादेव । एवः प्रसिद्धौ । खण्डदेवादेवेत्यर्थः । स्मरेति । काश्यां जैमिनिप्रोक्तं शास्त्रम् । शेष इत्यङ्क उपनाम यस्य तस्माद्वीरेश्वरपण्डितात्प्राप्ता शेषस्य पतञ्जलेरमला भणितिर्महाभाष्य रूपा येन तादृशः । उपसंहरति–सर्वेति । एतेन तदितरशास्त्रवेदादिज्ञातृत्वं सूचितम् । अत्र य इत्यस्य तमित्युत्तरश्लोकेनान्वयः ॥

पाषाणादपीति । यच्चेष्टविशेषेण जडादप्यमृतस्रावश्चेतनादिति तु किमु वाच्यम् । इत्यनेन महामहिमशालिता वर्णिता । तेन तन्मुखश्रवणमात्रेण पाषाणातुल्यस्य स्वस्य सकलविद्याविर्भावोऽनायासेन सूचितः । लक्ष्मीति तत्पत्नीनाम । यद्वा लक्ष्मीकान्तं विष्णुस्वरूपम्। सर्वविद्यानामेकस्मादेव लाभात्तत्र महत्त्वम् ॥

ततः किमत आह – निमग्नेनेति । युक्तिहेतुकानुचिन्तनरूपोदध्युदरमध्ये न तु यत्र क्वचित् क्लेशैर्न तु क्लेशेन । नितरां न तु यथाकथंचित् । मग्नेन मया जगन्नाथेन लोके भूलोक उन्नीत आनीतो ललितो रमणीयो रसगङ्गाधर एव मणिर्गुणवताम् । अनेन तद्रहितानामनादरेऽपि न क्षतिरिति सूचितम् । हृदयमधिरूढः स्वान्तं प्रविष्टः । असाधारणधर्ममाह – अन्तरिति । ग्रन्थपक्षे साहित्यविषयमज्ञानम् । मणिपक्षे तु स्पष्टमेव । अलंकारान्भूषणानि तच्छास्त्राणि वा सर्वानपि न तु कांश्चित् । गलितः स्वयमेव च्युतो नष्टो गर्वो येषां तान् रचयतु करोत्वित्यर्थः ॥

ननु तादृशार्षग्रन्थेनैव निर्वाहे किमित्यपूर्वोऽयं ग्रन्थोऽत आह – परीति । केचन काव्यवासनावासितान्तःकरणश्रेष्ठा अर्थानार्षानलंकारादीन् परिष्कुर्वन्तु, तथापि तैस्तथा कृतेऽपि मे क्लेशो रसगङ्गाधररचनरूपः कथमपि स्वल्पतोऽपि गतार्थश्चरितार्थो न भविता । भविष्यतीति 'वाच्ये' भवितेत्यनेनेदं सुचितम्, स्वग्रन्थकरणकाले स्वतुल्यपणिडितसत्त्वेन तेषां गतार्थत्वेऽप्य–ग्रिमाणामल्पबुद्धीनां न गतार्थत्वम् । अत एव केचन सहृदयधुरीणा इत्युक्तमिति । उक्तमर्थमर्थान्तरोपन्यासेन द्रढयति – तिमीन्द्रा मत्स्यविशेषश्रेष्ठाः पुनर्भूयः सम्यङ्न तु यथाकथंचित्क्षोभमालोडनं कुर्वन्तु । एतेन तत्कर्तृकेन तेन मन्दराचलप्रयासो विफलो निष्फलः किं भवति । अपि तु नेति । तिमीन्द्राणां तत्रत्यरत्नालाभेऽपि देवानां तल्लाभात्तत्करणेन

साफल्यमिति भावः ॥

इतरग्रन्थतो विशेषान्तरमाह – निर्मायेति । उदेति । तत्तदलंकारादिलक्ष्यत्वयोग्यं काव्यं भामिनीविलासाख्यम् । अत्र रसगङ्गाधरग्रन्थे लेशतोऽपि परकीयत्वाभावायाह – न परस्येति । निहितमित्यानुषङ्गः । पूर्ववदाह – किमिति सुमनसां पुष्पाणम् । गन्ध आमोदः, कस्तूरिकावतेति वाच्ये जननशक्तीत्यनेन सूचितम्, कदापि परकीयग्रहणं न । तज्जननशक्तिसत्त्वेन यावदपेक्षितोत्पादनसंभवादिति ।

प्रतिजानीते – मननेति । मननरूपनौकापारम्गतविद्यारूपोदधिर्जगन्नाथाख्यपण्डितश्रेष्ठः। पण्डितो नरेन्द्रः पृथ्वीशो येन वा । नरेन्द्रस्य पण्डित इति वा । पण्डितश्चासौ नरेन्द्रश्च तत्तुल्यत्वादिति वा । वस्तुतस्तु जगन्नाथपण्डितराज इति पृथ्वीपतिदत्तनामाभिलापोऽयम् । कुतुकेनेत्यनेन स्वस्य ग्रन्थकरणो क्लेशाभावः सूचितः । मीमांसा विचारः ॥

प्रार्थयते – रसेति । अयं बुद्धिस्थः संदर्भः पञ्चाङ्गकं वाक्यं, चिरं चिरकालं जयतु सर्वोत्कर्षेण वर्तताम् । किं च स एव निसर्गसम्यञ्चि स्वभावरमणीयानि । एतेन कृत्रिमरमणीयनिरासः । कवीनां कुलानि वंशान् समूहान् वा रञ्जयत्वनुरक्तान्करोतु ॥

तत्र करणीये ग्रन्थे । परमाह्लादो विगलितवेद्यान्तरानन्दः । आदिना द्रव्यलाभादिः । कविः काव्यकर्ता । सहृदयस्तदनुभववान् । कवेरनुभवश्चेत्सहृदयत्वेनैव न तु कवित्वेन । गुणेति विशेषणैरित्यर्थः । आदिना रसादिपरिग्रहः । तस्मिन्काव्ये निष्ठत्वं सप्तम्यर्थः । तस्य विशेष्यतायामन्वयः । तल्लक्षणं काव्यलक्षणम् । इष्टतावच्छेदकं च तदेव । तत्प्रकारकज्ञानस्य प्रवर्तकत्वादिति बोध्यम् । तावदादौ।

रमणीयेति । कटाक्षादिवारणाय शब्द इति । व्यङ्ग्यादिसंग्रहाय वाचक इत्यनुक्त्वा प्रतिपादक इत्युक्तम् । रमणीयशब्दप्रतिपादके व्याकरणादिरूपेऽतिव्याप्तिवारणायार्थेति । 'घटमानय इत्यादिवाक्यवारणाय रमणीयेति । ननु रमणीयस्याननुगतत्वात्तत्रापि तत्त्वमस्त्येवेत्यत आह – रमणीयता चेति । ननु लोकोत्तरत्वं यथाकथंचिच्चेदुक्तदोषः । आत्यन्तिकं चेद् ब्रह्मानन्द एवात आह–लोकोत्तरत्वं चेति । अनुभवसाक्षिक इत्यनेन तदन्यप्रमाणनिरासः। स चानुभवः सहृदयानामेव । एवं च नोक्तदोष इति भावः । ज्ञानं च भावनारूपमेव नान्यदित्याह–कारणं चेति । तदवच्छिन्ने चमत्कारत्वापरपर्यायलोकोत्तरत्व–रूपजात्यवच्छिन्ने।

विशेषो न तु सामान्यम् । अत एव तत्स्वरूपमाह – पुनरिति । लोकोत्तरेति विशेषणकृत्यमाह – पुत्रस्ते इत्यादि । अत्र वाक्यार्थद्वयम् । तथा सति परिष्कृतं लक्षणमाह – इत्थं चेति । उक्तार्थसिद्धौ चेत्यर्थः । फलितमित्यत्रान्वयः । यत्किंचिच्चमत्कारजनकज्ञाने समूहालम्बनविधया भासमानान्यार्थप्रतिपादकशब्दे काव्यत्ववारणाय ज्ञानेत्यपहाय भावनेत्युक्तम्। शब्दत्वमित्यस्य काव्यत्वमित्यत्रान्वयः। धारावाहिकसकलज्ञानविषयतादृशार्थप्रतिपादके वाक्येऽतिव्याप्तेराह – यत्प्रतिपादितेति । यादृशानुपूर्वीप्रतिपादितार्थविषयकत्वविशिष्टभावनात्वं तज्जनकताच्छेदकं तादृशानुपूर्वीमत्वमित्यर्थः । तेन नोक्तदोषः । लाघवादाह – स्वेति । स्वं चमत्कारत्वम् । जनकतावच्छेदकार्थेति । अर्थे भावनानिष्ठजनकतावच्छेदकता विषयितांसबन्धेन बोध्या । लक्ष्यतावच्छेदकं चैतत्समानाधिकरणं काव्येत्याद्यनुगतव्यवहारेणास्वादजनकतया च सिद्धजातिविशेषरूपमुपाधिरूपं वा काव्यत्वं बोध्यम् ।

प्राञ्चः प्रकाशकृदादयः । नन्वास्वादव्यञ्जकत्वस्योभयत्राविशेष एव मानमत आह– काव्यमिति । प्रत्युत वैपरीत्येन । आदिना काव्यं पठितमित्यादिसंग्रहः। इत्यादिसार्वजनीनव्यवहारात् सार्वविभक्तिकस्तसिः । विशेषपदेन प्रागुक्तार्थकत्वसूचनम् । एवमग्रेऽपि । एवेनार्थनिरासः। प्रतिपत्तेश्च निर्णयाच्चेत्यन्वयार्थौ । परेति । प्रकाशकृदादीत्यर्थः। प्रमापकं निश्चायकम् । विमतेति । प्रकाशकृदित्यर्थः । उपसंहरति – इथं चेति । तस्याश्रद्धेयत्वे चेत्यर्थः। शब्द–स्येत्यस्योभयत्र शक्तावन्वयः । एतेन व्यवहाररूपविनिगमकसत्वेन । प्रकरणार्थमुपसंहरति – तदेवमिति । एवमुक्तप्रकारेण । तस्यैव शब्दविशेषरूपस्यैव ।

प्रासङ्गिकमाह – एषैव चेति । अन्यथा वेदत्वादेरुभयत्राङ्गीकारे दुरवस्था व्यवहारोच्छेदापत्ति–रूपा । लक्षणीयत्वेति । तथा च तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । सर्वेषामपि चेष्टादीनामपि । क्वचित्तदभावादाह – प्रायश इति । तथात्वेन रसव्यञ्जकत्वेन । तत्त्वापत्तिः काव्यत्वापत्तिः। मतत्रयसाधारणं दोषमाह – अपि चेति । व्यासक्तं व्यासज्यवृत्ति ।

उचितेति । यदि त्वास्वादव्यञ्जकत्वस्योभयत्राप्यविशेषाच्चमत्कारिवोधजनक–ज्ञानविषयतावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपस्यानुपहसनीयकाव्यलक्षणास्य प्रकाशाद्युक्तलक्ष्य–तावच्छेदकस्योभयवृत्तित्वाच्च काव्यं पठितम्, श्रुतं काव्यम्, बुद्धं काव्यमित्यु–भयविधव्यवहाररदर्शनाच्च काव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं व्यासज्यवृत्ति । अत एव वेदत्वादेरुभयवृत्तित्वप्रतिपादकः 'तदधीते' इत्यादि सूत्रस्थो भगवान्पतञ्जलिः संगच्छते ।

लक्षणयान्यतरस्मिन्नपि सत्त्वादेको न द्वावितिवन्न तदापत्तिः, तेनानुपहसनीयकाव्यलक्षणं प्रकाशोक्तं निर्बाधम् । एवमास्वादादौ वैलक्षण्यनिवेशादुक्तलक्षणद्वयमपि निर्बाधमिति नान्यमतमपि दुष्टमित्युच्यते तर्ह्यस्तु तथा । सामान्यलक्षणं त्वदोषादिपदाघटितमेव तेषामपि मते । एवं च न कोऽपि दोष इति बोध्यम् ।

तदाह – लक्षण इति । काव्यसामान्यलक्षण इत्यर्थः। आदिना सख्यादिपरिग्रहः यथासंख्यमन्वयः ।

आदिना पतिप्राप्त्यादिपरिग्रहः । इदं च मध्यमणिन्यायेनोभयान्वयि । अव्याप्त्यापत्तेरिति। गुणालंकारयोरभावादिति भावः । तथा अकाव्यमितीति ।

ननु काव्यजीवितं चमत्कारित्वं तत्रास्तीत्यत आह–काव्येति । ननु विलक्षणचमत्कारित्वं तत्रैवेति नोक्तदोषोऽत आह – गुणत्वेति ।

ननु काव्यधर्मत्वं रसधर्मत्वं वा गुणत्वम्, काव्यशोभाधायकत्वं काव्यधर्मत्वं वालंकारत्वमित्यनुगम एवेति चेत्सत्यम् । तथापि गुणलंकारादीत्यादिपदेनादोषाविति विशेषणमयुक्तमित्यभिमतम् । युक्तं चैतत् । दोषसामान्याभावनिवेशे काव्यव्यवहारस्य विरलविषयतापत्तेः । इदं काव्यं दुष्टमिति व्यवहारानापत्तेश्च । न चादोषपदेन स्फुटदोषराहित्यं विवक्षितम् । स्फुटत्वं च शाब्दबोधप्रतिबन्धकत्वम् । तेन निराकाङ्क्षत्वानसन्नत्वे गृह्येते । अन्यथा रसादिदोषाणं त्यागे बीजानापत्तिः । न ह्यदोषौ शब्दार्थावित्युक्ते रसदिदोषाभावः प्रतीयत इति वाच्यम् । अर्थशब्देन रसस्यापि ग्रहादिति भावः ।

तदाह – दुष्टं काव्यमितीति । एवं च तेषामपि मते तादृशकाव्यलक्षणेऽदोषविति मात्रस्यानिवेश इति बोध्यम् ।

स्वरसेति । स्वारसिकस्येत्यर्थः । विश्वेति । सर्वजनीनेत्यर्थः । अपिः प्रागुक्तरीतिसमुच्चायकः।

ननु सामान्यलक्षणस्यादोषपदाघटितत्वात्तथा व्यवहारोपपत्तिरत आह–शौर्यादीति । उत्कर्षाधायकत्वेन साम्यत्वम् । एवं च विशेषलक्षणे तेषां निवेशेऽपि सामान्यलक्षणे तेषां न निवेश इति न कोऽपि दोष इति भावः ।

वस्त्विति । प्रधानपदस्योभयत्रान्वयः । आकुलीति । उच्छेदेत्यर्थः । संप्रदायमेवाह– तथा चेति । विलसितानि चेति । वर्णितानीयत्यस्यानुषङ्गः । न च तत्र रसोऽस्तीति भावः।

यथाकथंचिदित्यस्यैव व्याख्या परम्परयेति । परम्परामेवाह–अर्थेति । सर्वस्यार्थस्येत्यर्थः ।

तस्य च काव्यस्य । केवलेत्यनेन निपुणतादिव्यावृत्तिः । शब्दार्थोपेति । शब्दार्थोभयेत्यर्थः। उपाधिर्वेति उपाधित्वपरित्यागेन तत्त्वाङ्गीकारो निर्बीज इत्यर्थ । नीलघटत्वादिवत्सखण्डो–पाधिरेवेति वार्थः । 'अखण्डम्' इति पाठस्तु चिन्त्य एव । तस्याः प्रतिभायाः । आदिना तप आदिपरिग्रहः। व्युत्पत्तीति । लोकशास्त्रादिविषयेत्यर्थः । न तु त्रयमेवेति । प्रतिभात्वावच्छिन्नं प्रति मिलितं त्रितयमेव कारणमिति नेत्यर्थः । एवकारेण क्वचित्त्रितयस्यापि कारणत्वमिति ध्वनयति विलक्षणत्रितयजन्यप्रतिभा चातिविलक्षणा । तज्जन्यं काव्यं चातिविलक्षणमेवेति न दोष इति दिक् । दोषान्तरमाह – मानेति । ननु कार्यान्यथानुपपत्तिरेव मानमत आह – कार्येति केवलादृष्टादपीत्यर्थः । तदेव विशदयति लोके हीति । लोकशब्दः प्रकृतेतरपरः । आगमः श्रुतिः । आदिना स्मृत्यादिपरिग्रहः । अतएव बलवत्वम् । अन्यथा तु, बलवतागमादिना तदनिर्णये तु । एवेन प्रमात्वव्यावृत्त्या कार्यासाधकत्वं सूचितम् । केवलपदं स्पष्टार्थम् । प्रतिभां प्रतीति शेषः । कथमपि केनापि प्रकारेण । व्युत्पत्यभ्यासयोः सतोरिति शेषः । ताभ्यां व्युत्पत्यभ्यासाभ्याम् । तस्याः प्रतिभायाः । तत्र व्युत्पत्यभ्यसप्राक्कालिकादृष्टविषये । एवं च तदानीं सा न । अनन्तरं कथमपि प्रतिबन्धकनाशे सा भवत्येवेति भावः । क्लृप्तेति प्रतिबन्धकादृष्टादिनाशकतयेतिभावः। एतेनोक्तद्वयव्यावृत्तिः ।

नन्वेवं प्रतिभाकार्यककार्यकारणभावे व्यभिचारोऽत आह–तादृशेति । केवलेत्यर्थः। तथा च विजातीयप्रतिभां प्रति तत्कारणं, विजायीयप्रतिभां प्रति ताविति न दोष इति भावः। नन्वेवमपि प्रतिभाकारणककार्यकारणभावे व्यभिचार एवात आह–प्रतिभात्वं चेति । प्रागुक्तं सामान्यरूपमित्यर्थः। नन्वेवमप्येकप्रतिभातोऽपरमपि काव्यं स्यादत आह–प्रतिभागतेति। अत्रापीति । द्वितीयकार्यकारणभावेऽपि न व्यभिचार इत्यर्थः । ननु वैलक्षण्यमदृष्टासहकृतत्व–रूपमेवोक्तं तच्च तत्रास्त्येवेत्यत आह – पापेति । नन्वेवमिदमेव गौरवमत आह – प्रतीति। एवं च कार्यमात्रं प्रति प्रतिबन्धकाभावस्य कारणतायाः क्लृप्तत्वेन काव्यं प्रति यथोभाभ्यां स्वीक्रियते तथात्रापीति न मेऽधिककल्पनजगौरवमिति भावः । समुदितहेतुवादिमते तत्स्वीकार आवश्यक इत्याह – प्रतिवादीति । विहितेति । कृतानेककाव्यस्यापीत्यर्थः।

तच्चेति । काव्यं चेत्यर्थः । शब्दार्थाविति । गुणीभावितात्मानौ शब्दार्थौ यत्र

कमप्यर्थमभिव्यंक्त इत्यन्वयः। भूमिं निदानम् । व्यङ्ग्यपदस्योभयत्र संबन्धः। एवमग्रेऽपि ।

निरास इति । असुन्दरस्येत्यपि बोध्यम् । गुणीभावितात्मानावित्यनेनाप्यस्य निरास इति ध्वनयितुं द्वयोरेवोक्तिः । एवं संदिग्धप्राधान्य–तुल्यप्राधान्य काक्वाक्षिप्तानामपि बोध्यम्। स्वापेक्षया शब्दार्थापेक्षया । सविधेऽर्थाद्दयितस्य ।

कारणसत्वेऽपि कार्याभावादहो इत्याश्चर्येम् । रह एकान्तम् । त्रपौत्सुक्यादेरिति । दरेत्यनेन त्रपाव्यङ्ग्या, निरीक्षणेन चौत्सुक्यमिति बोध्यम् । संयोगात्सम्बन्धात् । रतिरिति । नायिकाया इति शेषः ।

शयित इति । कर्तरि भूते क्तः । 'तदास्याननाम्बुजम्' इति पाठः । एव उक्तव्यवच्छेदे। स्वशब्देनेत्यस्य व्याख्या मनोरथेति । सामान्येति । मनोरथत्वेत्यर्थः । तथा च वाच्यस्या–व्यङ्ग्यत्वमिति भावः। सामान्येत्यस्य व्याख्या मनोरथेति । यद्वा सामान्येनेच्छात्वेन । अवच्छिन्नत्वं तृतीयार्थः ।

चमत्काराभावे हेतुमाह–न हीति । तत्र हेतुमाह–कथमपीति । सामान्यरूपेण विशेषरूपेण चेत्यर्थः । एवं ध्वनिविशेष एवैतद्बोध्यम् । स्पष्टश्चायमर्थोऽगूढाख्यगुणीभूतव्यङ्ग्यनिरूपणे पञ्चमोल्लासे । रसदोषनिरूपणे सप्तमोल्लासे च व्यङ्ग्यस्य वाच्यीकरणे वमनाख्य दोष इति प्राञ्चः ।

नन्वत्र पद्ये यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यं यथा तु व्यङ्ग्यं न तथोच्यत इत्यादि पर्यायोक्तप्रकरणस्थमूलग्रन्थविरोधोऽत आह – चुम्बेनच्छाया इति । संशयालङ्कारनिरूपणे च स्फुटतरं निरुपयिष्यते एव ग्रन्थकृता । एवस्तदन्यथात्वेन तत्वव्यवच्छेदे । तदव्यञ्जने रत्यव्यञ्जने ।

एवमिच्छाया इव यथाकथंचित्तत्वसत्त्वादाह–प्राधान्येनेति । तस्यां त्रपायाम् । एवमग्रेऽपि। मुख्येति । मुख्यतया वाक्यातात्पर्यविषयत्वायोगादित्यर्थः। तत्कार्येति । त्रपाकार्येत्यर्थः। मात्रपदेन तदन्यव्यवच्छेदः । ननु मीलन्नयनात्वमेव विधेयमास्तामत आह – त्रपाया इति ।

त्रपाजनकतया निरीक्षणस्योपयोगादाह – अनतीति । ननु वैपरीत्येन निरीक्षणविशिष्टदरमीलन्नयनात्वमेव विधेयमास्तामत आह – वाच्येति । 'भावप्रधानमाख्यात' मिति सिद्धान्तादिति भावः । तस्यां रतौ । तस्यास्त्रपायाः ।

गुरुमध्येति । श्वश्र्वादिसमीपप्रदेशोपदिष्टा । कमलमुकुलेन मन्दं नितरां हता । अत एव घूर्णनं भ्रमणम् ।

तादृशी सा मामवलोक्य दरेति नतेति च यथा स्यात्तथा धूर्णितासीदित्यन्वयः । मन्दत्वफलं दरेति, गुरुमध्यगतत्वान्नतेति । नायकोक्तिरियं सखायं प्रति । कृतवानसीत्यर्थेति। अस्याप्यमर्षं प्रति गुणतैव । तत्कार्यत्वात् । सम्वलितो विशिष्टः । चर्वणेति । पार्यन्तिकास्वादाश्रयत्वादित्यर्थः । तत्रामर्षे । अयमेव पूर्वोदाहरणाद्विशेषः ।

तल्पं शय्या । असहने हेतुगर्भं विशेषणं सुतनुरिति । स्वहृदयस्थितं शनैः स्वस्थानं प्रापयतीत्यर्थः । प्रवन्धो भामिनी–विलासाख्यः। नवोढाप्रकरणादाह नवेति । आङ् इषदर्थे। सम्प्रतीत्यस्यार्थमाह – प्रस्थानेति । प्रकरणादाह प्रवदिति ।

सशङ्केनेति । सुतनुत्वात्सशङ्केनेति भावः । मन्दमिति । भाविविरह शङ्कयेति भावः। संलक्ष्येति । व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः क्रमः संलक्ष्यो यत्र तयेत्यर्थः । अयमेव पूर्वतो विशेषः। ननु स्थाय्यादीनामसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वमेव प्राचीनैरुक्तमत आह – उपेति । अमुमुत्तमोत्तमम्।

व्याख्यानमेवाह–उत्तरीयेत्याद्याचरन्तीत्यन्तेन । इत्यादीत्यादिना प्रातर्दत्तमञ्जनं कालविलम्बेन किंचिद्विलुप्तमित्यन्यथासिद्धिपरिहाराय दूरमिति । अत्यर्थमित्यापाततोऽर्थः । एतेन कालान्यथासिद्धिनिरासः । पुनः स्नानसाधारण्यव्यावर्तनेन संभोगचिह्नोद्घाटनाय दूरे प्रान्त इति हृदयस्थितोऽर्थः । कालतः स्नानेन सर्वतोऽञ्जनलोपः स्यात्तव तु लोचनयोः क्वचित्प्रान्त एवानञ्जनत्वमिदं चुम्बनकृतमेवेत्यादि परिग्रहः । वाक्यार्था विशेषणवाक्यार्थाः। प्रधानव्यङ्ग्यं संभोगः।

तत्र ग्रन्थविरोधमाह – पञ्चमोल्लासेति । अस्योक्तमित्यत्रान्वयः । गमकेति । संभोगेत्यादिः । अत्रैव निःशेषेत्यादावेव । प्रतिबद्धानि, जन्यतया न तत्रैव संबद्धानि । अनैकान्तिकानि साधारणानि । तत्रैव पञ्चमोल्लास एव । तेन प्रकाशकृता । अभ्युपगतमित्यत्रान्वयः।

भ्रमेति । 'भ्रम धार्मिक विश्वस्तः स शुनकोद्य मारितस्तेन । गोदानदीकच्छनि–कुञ्जवासिना दृप्तसिंहेन ॥' कुसुमावचयार्थं कुञ्जे धार्मिकपरिभ्रमेण खण्डितसंकेताया–स्तन्निवारणोक्तिरियम् । अत्र वाच्येन भीरुस्वभावस्य गृहे श्वनिवृत्त्या भ्रमणेन निकुञ्जे सिंहोपलब्ध्या भ्रमणनिषेधव्यङ्ग्यः । इत्थमेवेति । उक्तं स्वीकृतं चेत्यर्थः । ननु तैः

साधारण्ये व्यञ्जने स्वीकृतेऽसाधारण्ये[१] सुतरामङ्गीकृतम्, प्रकृते च तथा संभवात् मयोपपादितमिति कस्तैर्विरोध इति चेत्सत्यम्, अत एवोपपत्तिविरोधोऽपरो दोषोऽभिहितस्तमुपपादयति – किंचेत्यादि। व्यङ्ग्येति। व्यङ्ग्यसंभोगं प्रत्यसाधारण्यमित्यर्थः। अनुपायत्वे हेतुमाह – औणिद्दमिति। 'औन्निद्र्यं दौर्बल्यं चिन्तालसत्वं सनिःश्वसितम्। मम मन्दभागिन्याः कृते सखि ! त्वामपि परिभवति ॥' कृतकामुकसंभोगां दूतीं प्रत्युपभोगचिह्नैस्तं ज्ञातवत्या नायिकया इयमुक्तिः। साधारणानां रोगादितोऽपि तत्संभवात्। यथात्रैव नायिकायास्तद्वियोगतः। वक्त्रादीति। आदिना बोद्धव्यपरिग्रहः। ननु तस्य तदनुपायत्वेऽपि सति संभवे तत्प्रतिपादनमित्युक्तमेवात आह – प्रत्युतेति। व्यक्तीति। व्यञ्जनेत्यर्थः। एवमग्रेऽपि। एवं च व्यञ्जनासिद्धिरेव न स्यादिति भावः। तटादीत्यस्य वापीस्नानव्यावर्तनायेत्यादि। आदिना जलबिन्दुपातादिपरिग्रहः। 'जातायाः' इति पाठः। नन्वत्र तदन्तिकमेव रन्तुं गतासीति प्राधान्येनाधमपदेन व्यज्यत इति प्रधानवाचकत्वात्स्नानव्यावृत्तिर्मया कृतात आह – अपि चेति। त्वन्मत इत्यनेन तेषां मते तत्सूपपादमिति सूचितम्। त्वदुक्तेति। तटादिघटितत्वरूपयेत्यर्थः। निषेधस्येति। यथाक्रममन्वयः। उन्मीलिते प्रकटिते। कर्तृविशेषणं लुठन्त इति। तदनुपपत्त्यधीन उल्लसो यस्य विरोधिलक्षणया पुर्णत्वाभावस्य तत्र यथा न व्यञ्जनावेद्यतेत्यर्थः। लक्ष्येति। लक्ष्यं तदन्तिकगमनं तस्य या शक्तिः सामर्थ्यं तन्मूलं यद्व्यञ्जनं तद्वेद्यत्वमित्यर्थः। आदिना 'नापि स्वापराधपर्यवसायिदूतीसम्भोगादिहीनकर्मातिरिक्तेन कर्मणा, तादृशं हि दूतीप्रेषणात्प्राचीनं सर्वं सोढमेवेति नोद्घाटनार्हमन्यथा स्वयं दूतीसंप्रेषणानुपपत्तेः' इत्यादि परिग्रहः। तस्यापि रमणस्यापि। ननु तद्वेद्यत्वेऽपि व्यञ्जना कुतो नात आह – अन्येति। 'अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थः इति न्यायादिति भावः। अत्र रमणे। सम्भोगमात्रेति। तदन्येन वाच्यस्य सिद्देरेवाभावादिति भावः। उपसंहरति – एवं चेति। उक्तरीत्या गुणीभूतव्यङ्गत्वप्रसङ्गे चेत्यर्थः। एवं चात्र तदनुरोधेन तथोक्तावुपपत्तिविरोधवत्तत्र तदनुरोधत्यागेनासाधारण्यप्रतिपादनं तद्विरुद्धमेव तदाह – अपीति। कथं तर्हि तस्य व्यङ्ग्यत्वं प्रकाशाद्युक्तमाह – तस्माद्वाच्यर्थेति। वापीस्नानेत्यर्थः। निरूपितेति। बोधेतेत्यर्थः।

गतासीत्यनुषङ्गः। गमे इत्यस्य व्याख्या स्वार्थेति। अन्तिकमित्यत्र एवं त्रपापारवश्यात्।

तथा निर्मृष्टरागः । तन्वीत्यस्यार्थमाह – तानवाच्चेति –कुशत्वाच्चेत्यर्थः । उपसंहरति – एवमिति । उक्तप्रकारेत्यर्थः ।

प्रागुक्तलक्षणापत्तिदोष इह नेत्याह–एवमिति मुख्यार्थे वापीस्नाने । अनन्तेति । वाच्यार्थप्रतिपत्तेरनन्तरं चेत्यर्थः । वक्त्री विदग्धोत्तमनायिका । बोद्धव्या दुःशीला दूती । नायकस्तादृशः । आदिना काक्वादिपरिग्रहः। अधमपदेनेति । बोधित इति शेषः। स्वेति । अधमपदप्रवृत्तिनिवृत्तमित्यर्थः। साधारणेति । तादृशकर्मान्तरसाधारणेत्यर्थः दातृत्वरूपेण । स्थित इति । अधमपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य सकलाधमसाधारणस्यैकस्याभावात्तत्तद्धर्मास्तत्र तत्र प्रवृत्तिनिमित्ततया स्वीकार्याः । प्रकृते तु दुःखदातृत्वरूपो धर्मः । तत्र च वाच्यकक्षायां दुःखत्वेन रूपेणापराधान्तरनिमित्तं दुःखं प्रकरणादिवशाद्घटकीभूय भासते । व्यङ्ग्यकक्षायां तु दूतीसंभोगनिमित्तदुःखत्वेन दूतीसभोगनिमित्तकं दुःखमिति भावः । तदभिप्रायेणोच्यतेस्थितः इति पर्यवस्यतीति चेति ।

तदभिप्रायेणोच्यते स्थितः पर्यवस्यतीति चेति । स्वापेति स्वं नायिका । दूतीसंभोगादिरूपं यद्धीनकर्मेत्यर्थः । एतेनेत्यस्यार्थमाह – विदेति । तदुपेति । दूत्युपेत्यर्थः। अतितमामत्यन्तम् । प्राचीति । दूतीसंप्रेषणादित्यादिः । अन्यथा वैदग्ध्यादिभङ्गापत्तिः। दोषान्तरमपि प्रागुक्तं तदाह दिगिति ।

द्वितीयमुत्तमम् । वाच्येति । वाच्यार्थतः प्रधानमन्यव्यङ्ग्यादप्रधानं यद्व्यङ्ग्यं तदादायेत्यर्थः। अपराङ्गोदाहरणे 'अयं स रशनोत्कर्षी' इत्यत्रापि वाच्यापेक्षया श्रृङ्गारस्य न प्राधान्यम् । शोकोत्कर्षकतया श्रृङ्गाररूपव्यङ्ग्यापेक्षया वाच्यस्यैव चमत्कारित्वात् । एवं सर्वत्रापराङ्गोदाहरणेषूह्यम् । अवधारणे एवः । तस्य सांप्रतमुक्तस्य । लीनव्यङ्ग्येति बहुव्रीहिः। शब्दचित्रे तदभावादाह वाच्येति । तत्रोत्तमत्वादिप्रसङ्गेत्यर्थः ।

राघवविरहेति । सीतावियोगकृतरामविरहानलज्वालासंतापितसह्यनामकाद्रिशिखरेषु शिशिरर्तौ सुखं यथा तथा शयाना इत्यादिरर्थः । कोपो वाच्यः । प्रागुक्तं ध्वनितृतीयलक्ष्ये 'तल्पगतापि च' इति पद्ये उक्तम् । व्यङ्ग्येनैव रत्याख्यस्थायिनैव । एवोऽन्यव्यवच्छेदे । प्रथममेव । चित्तारूढामित्यर्थः। अप्रेति । अव्यञ्जयन् । स्वेति । मन्दत्वमात्रेणेत्यर्थः। परेति। परमसुखास्वादविषयतामित्यर्थः। अर्थेनापराधान्तरनिमित्तकदुःखदातृत्वरूपेण । तत्र तात्पर्याभावादाह–आपातत इति । ननूक्तभेदयोश्चमत्कृतेस्तौल्यादैक्यमेवास्तामत आह –

अनयोरिति । प्रहरविरताविति । हे प्रिय, त्वं किं प्रहरसमाप्तौ दिनमध्ये याते वा मध्याह्नादपि परेण तृतीयप्रहरेण यातेन वा सर्वदिने गते वेह मत्समीपे उत निश्चयेनाप्यस्यागमिष्यसि । इत्येवं प्रकारेण । आलापेऽस्यान्वयः । अग्रे स्पष्टम् । शतशब्दोऽनियतसंख्यावाची । एवमुक्तव्यङ्ग्यव्यवच्छेदे । व्यङ्ग्यस्य शक्नोमीत्यन्तस्य । ननु विनिगमनाविरहोऽत आह – आलापैरिति । प्रकृत्यर्थस्य तादृशालापस्य । अपिरुक्तसमुच्चये । ननु सबाष्पगलज्जलतदुक्तालापानां गमनोत्तरचिरकालावस्थितिनिवारकतयाप्युपपत्तेर्व्यङ्ग्यसहितानामेव गमननिवारणसामर्थ्यमत आह–अस्तु वेति । आन्तरालिकव्यङ्ग्यमादायैव ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यादि व्यवहारस्योपपद्यमानतया विप्रलम्भेन ध्वनित्वं को निवारयेदिति चिन्त्यम् । अन्यथा ‘ग्रामतरुणम्’ इत्यादिगुणीभुतव्यङ्ग्ययीयप्रकाशाद्युक्तोदाहरणानामप्यसंगत्यापत्तौ व्याकुलीभावः स्यात् । तत्रापि व्यङ्ग्यसंकेतभङ्गेन वाच्यमुखमालिन्यातिशयरूपानुभावमुखेनैव विप्रलम्भाभासपोषणं न केवलेन संकेतभङ्गेन तस्याकर्तव्यत्वबुद्ध्यापि संभवादिति बोध्यम्।

व्यङ्ग्येति । तदसमानाधिकरणत्वम् चास्फुटतया बोध्यम् । हिमाचलस्य मैनाकः पुत्रः । लम्बीकृतत्वप्रविष्टत्वे भुजविशेषणे । तद्वदाचरिता । ‘उपमानादाचारे’ इति क्यङ् । सखी यमुना वाच्यैव । तदर्थे क्यङः सत्त्वात् । अत्र श्वेतपातालगामिनी भागिरथी तादृशविशिष्टभुजत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । एवं व्यावर्त्य व्यङ्ग्यमाह–श्वैत्येति । व्यङ्ग्यानामिति शेषः। नागेति । ग्रामीणेत्यर्थः । अत एव सम्यगलेपनात्स्वाङ्गगौरिमनिगरणम् । काश्मिरद्रवः केसररसः। सन्नपीत्यनेन व्यङ्ग्यासमानाधिकरणत्वमित्येव कुतो नोक्तमित्यस्य निरासः । तदाह – न तादृश इति । मनागिति । ईषदस्पृष्टव्यङ्ग्य एवेत्यर्थः । उपस्कृतत्वं पोषितत्वम्। अत एव तस्याः प्राधान्यम् । गोत्राय इति तृजन्तस्य चतुर्थन्तम् । शिवाय विष्णवे वा । सूर्यचन्द्रनेत्राय । त्रयी वेदत्रयी तत्र शात्रवं शत्रुत्वं यस्य मदनस्य, येषां वा दैत्यानाम्, तच्छत्रवे । गोत्रारिरिन्द्रस्तद्गोत्रजा देवास्तद्रक्षकायेत्यर्थः । लीनेति । अप्रधानत्वेनास्फुटत्वादिति भावः। न्यूनतां परिहरति – यद्यपिति । विधासु भेदेषु । महत्त्वेन तथा निबन्धे योग्यता सूचिता । परम्परामित्यनेनान्धपरम्परावदविचारः सूचितः। काव्येषु तत्र तत्र स्थलविशेषे । प्राचीनोक्तेः सूचितासांगत्यहेतुमाह – वस्त्विति । केचित् प्रकाशकारादयः । एवं तारतम्यज्ञत्वेन। ‘विनिर्गतं मानदमात्ममन्दिराद्भवत्युपश्रुत्य यदृच्छयापि यम् । ससंभ्रमेन्द्रद्रुतपातितार्गला

निमीलिताक्षीव भियामरावती ॥' इति प्रकाशाद्युक्तम् । 'स च्छिन्नमूलः क्षतजेन रेणुस्तस्यो–परिष्टात्पवनावधूतः । अङ्गारशेषस्य हुताशनस्य पुर्वोत्थितो धूम इवाऽऽबभासे ॥' इत्यप्पय–दीक्षितोक्तम् । काव्यैः। अर्थचित्रैरिति शेषः। 'स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छा–तेतराम्भश्छटामूर्च्छन्मोहमहर्षिहर्षविहितस्नानाह्निकाह्नाय वः। भिन्द्यादुद्यदुदारदर्दुरदरी–दैर्घ्यादरिद्रद्रुमद्रोहोद्रेकमहोर्मिमेदुरमदा मन्दाकिनी मन्दताम् ॥' इति प्रकाशाद्युक्तम् । पामरेति। शब्दचित्रत्वादिति भावः । ईषदन्तरेति । प्राधान्याप्राधान्यकृतेत्यर्थः । उल्लास इति । रविवर्णनम्। उदयाचलप्रान्तभागादयं कोऽपि विलक्षणो धाम्नां तेजसां समूहः प्रादुर्भवति । तत्र रूपकं चतुर्धा । विकसितकमलसमूहमध्यावधिकानिःसरणयुतरसपानजोन्मादवद्भ्रमराणामुल्लासः। तादृशकोकीनां निस्तारो दुःखोद्धर्ता । नाशिततेजसां तामसानां तमःसमूहानामुत्पातो नाशकः। नेत्राणां पक्षपातः सहकारी । 'आवृत्तवर्णसम्पूर्णं वृत्त्यनुप्रासवद्वचः । ओजः स्यात्प्रौढिरर्थस्य संक्षेपो वातिभूयसः ॥ यस्मादन्तः स्थितः सर्वः स्पष्टमर्थोऽवभासते । सलिलस्येव सूक्तस्य स प्रसाद इति स्मृतः॥' इति तल्लक्षणानि बोध्यानि । रूपकस्योल्लासाद्यभेदरूपकस्य । ननूल्लासादीनां तत्कार्यत्वात्कथं रूपकमत आह – हेत्वलमिति । 'हेतोर्हेतुमता सार्धं वर्णनं हेतुरुच्यते' इति तल्लक्षणम् ।

तत्र चतुर्णां मध्ये । त्रैविध्योपपत्तये आह–रसेति । एतेनाधिक्यात्त्रैविध्यमनुपपन्नमित्य–पास्तम् । तदाभासेति । रसाभासभावाभासेत्यर्थः। एतेषां स्वरूपाण्यग्रे स्फुटीभविष्यन्ति । एवमुक्तप्रकारेण । घटकत्वं सप्तम्यर्थः। रसध्वनेः परमरमणियतयेत्यर्थः। तदात्मा ध्वन्यात्मा। समुचितेति । तत्तद्रससमुचितेत्यर्थः । अत एव ललित इति बोध्यम् ।
सहकारिभिश्चेत्यस्य चर्व्यमाणैरिति शेषः । आनन्दांशेति । आनन्दांशस्यावरणरूपमज्ञानं यस्येति बहुव्रीहिः। प्रमातृविशेषणमिदम् । अत एव । आवरणनिवृत्तेरेवेत्यर्थः। सकलविषय–ज्ञानसंभवादिति भावः। प्रमात्रेत्यस्य गोचरीक्रियमाण इत्यत्रान्वयः। आहुर्मम्मटभट्टाः। रत्यादीनित्यत्र प्रकाशयति स्वयं च प्रकाशत इत्यस्यानुषङ्गः। ननु वासनारूपरत्यादीनां तद्भास्यत्वेऽपि विभावादीनां कथं तद्भास्यत्वम् । आसाहित्येनासंबन्धादत आह – अन्तःकरणेति। तथा च परम्परासंबन्ध इति भावः । हेतोरविरुद्धमित्यत्रान्वयः । स्वप्नदृष्टान्तमुक्त्वा जाग्रद्दृष्टान्तमाह – रङ्गेति ।

नन्वेवमुत्पन्नो नष्टो रस इति व्यवहारो न स्यात्, चैतन्यरूपत्वात्, अत आह –

व्यञ्जकेति । बहुपरम्पराभयादाह – आवरणेति । उत्पत्तीति । हेतौ पञ्चमी । उत्पत्तिविनाशयोःसत्त्वादित्यर्थः। व्यापारस्योत्पत्त्यादेः। ननु विभावादिचर्वणानाशेऽपि स्थायिप्रकाशः कुतो नात आह––विभेति । तस्यां तच्चर्वणायाम् । वेद्येति सूक्ष्मरूपतयेति भावः।

मध्ये (अलौकिक) व्यापाराकल्पनजलाघवायाह – यद्वेति । सहृदयस्येत्यस्य चित्तवृत्तिरित्यत्रान्वयः। आनन्दाकारा तद्विषया । समाधौ सविकल्पकसमाधौ । निर्विकल्पके तदनङ्गीकारादिति बोध्यम् । चित्तवृत्तिरिति । सा च काव्यव्यञ्जनाऽमूलेति बोध्यम् । तन्मयीति । आनन्दविषयतया तत्प्रचुरेत्यर्थः। अस्य लौकिकत्वादाह–सुखान्तरेति ।

अन्तःकरणेति । अन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्ना चैतन्यरूपत्वादित्यर्थः। अस्या वृत्ते–र्निरवच्छिन्नविषयकत्वादिति भावः । उपसंहरति – इत्थं चेति ।

स्थितमित्यनेन सूचितश्रुतिविरोधरूपारुचेः सिद्धान्तमाह––वस्त्विति । वक्ष्येति । 'रसो वै सः' इत्यादीति भावः। सर्वथैव चेति । उभयथापित्यर्थः। मतक्रमादाह– विशेषेति।

चर्व्यमाणो रस इति प्राचीनव्यवहारोपपत्तये आह––चर्वणा चास्येति । यद्वेति मतेनाह–प्रागुक्तेति । इयं चेति । रसचर्वणा चेत्वर्थः। परेति बहुव्रीहिः। समाधेः सविकल्पकात्। विषयेति । सा च विषयासंवलितशुद्धब्रह्मालम्बनेति भावः । काव्यव्यापारो व्यञ्जना । मात्रपदेन तत्कारणश्रवणादिनिरासः शाब्दत्वापरोक्षत्वयोर्न विरोध इत्याह––तत्त्वेति ।

ताटस्थ्येन रसेति । स्वसम्बन्धराहित्येनेत्यर्थः। विभावं विनैवास्तामत आह–विनेति । अनालम्बनस्य निराधारस्य । अत्रापि वेषेऽपि । अनालिङ्गितत्वं ज्ञानाविशेष (ः?)(णम्)। विशेष्यता(रूपः) संबन्धः(नतु) समवायः।

आवश्यकत्वमुक्तं द्रढयितुं विपक्षे बाधकमाह – अन्यथेति । एवमुक्तरीत्या । तथाविधस्य विशेष्यतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य । रसादावित्यस्य विभावतावच्छेदककोटाववश्यं निवेश्यत्वमिति शेषः ।

तादृशेति । अप्रामाण्यनिश्चयानालिङ्गितेत्यर्थः । 'धराधौरेय' इति पाठः । विशिष्टोऽत्र धर्मं उभयत्र ।

प्रमेति । प्रत्यक्षादीत्यर्थः । शब्दान्तरेति । काव्यान्यव्यवहारसाधकशब्देत्यर्थः । वृत्तान्तेति।

वृत्तान्तज्ञानानामियर्थः । अस्या अपि । उक्तशाब्दप्रतीतेरित्यर्थ । अगम्यत्वादिति । तत्प्रकारकं रसविरोधि यज्ज्ञानं तत्प्रतीत्यर्थः। कान्तेति । कान्तात्वादी रसानुकूलो यो धर्मस्तद्वैशिष्ट्येनेत्यर्थः।

एवमुक्तव्यापारेण । तावतैव साफल्येनाह – पङ्गाविति । सतिसप्तमी । तमसोरित्यत्राप्येवम्। उद्रेकश्च स्वेतरावभिभूयावस्थानम् । साधारणेति । संबन्धिविशेषानवच्छिन्नेत्यर्थः ।

विनिगमनाविरहादाह – तत्रेति । विशिष्ट इत्यर्थः । भोगश्च सत्त्वगुणोद्रेकात्प्रकाशते य आनन्दस्तत्स्वरूपानन्यालम्बना या संवित्तत्स्वरूपो लौकिकसुखानुभवविलक्षणः। सत्त्वरजस्तमसां गुणानामुद्रेकेण क्रमात्सुखदुःखमोहाः प्रकाश्यन्ते । सविधेति । न तु स एवेति भावः । अंशा व्यापाराः । सैवेति । प्रागुक्त एव मार्ग इत्यर्थः ।

तन्नाशेति । दोषविशेषनाशेत्यर्थः । स्वपुर्वोपेति । दुष्यन्तादौ गृहीतशकुन्तलारत्या दिनेत्यर्थः । तदग्रहादिति । भेदाग्रहादित्यर्थः । नन्वेवमपि कथं तद्धर्मलाभोऽत आह – तद्गतीति एतेनेति । उक्तरीत्या सर्वोपपादनेनेत्यर्थः । तस्य रत्यादेः ।

रज्जुसर्पादेरिति । तद्रूपसर्पादेरित्यर्थः । केवलेति । दुःखामिश्रेत्यर्थः ।

दुःखप्रतिबन्धेति । सुरतकालिकदन्ताद्याघातस्येवेत्यर्थः। प्रमाणेत्यस्य सहृदयेत्यादिः। तत्र करुणप्रधानकाव्ये । द्वितीयमतेनेदमुक्तं नाद्यमतेनेत्याह – केवलेति । न चाद्यमतेऽश्रुपातादयो न स्युः तेषां दुःखकार्यत्वादत आह – अश्रुपातादयोऽपीति । नेदं क्वचिद्दृष्टमत आह – अत एवेति । जात्वपीषदपि । तदारोपेऽपि शोकादिमद्दशरथादितादात्म्यारोपेऽपि । स आह्लादः। तत्र स्वप्नादौ । इहापि करुणरसादावपि । तदेव दुःखमेव । यत्प्रयोज्याः काव्यव्यापारप्रयोज्याः । प्राचीनोक्तदोषमुद्धरति–शकुन्तलादाविति प्रागुक्तदोषमुद्धरति– स्वाप्नादिस्त्विति । नन्वेवं बोधस्यैव रसत्त्वेन कथमास्वादे रसविषयकत्वव्यवहारोऽत आह– आस्वादेति । एतैश्च 'परे तु' इति वादिभिश्च । अभ्युपेय–इति । विनिगमनाविरहादिति भावः। रस इति । रत्यादिरूपो रस इत्यन्वयः । दुष्यन्ताद्यनुकर्तरीति । श्रव्यकाव्ये तु काव्यपाठक इति बोध्यम् । मतेऽस्मिन्निति । अस्मिन्मते इत्यादिः । साक्षात्कारस्तत्र लौकिकोऽन्यत्रालौकिक इत्यन्वयः । मतान्तरमाह–दुष्यन्तादीति । कतिपये केचन । त्रिषु विभावादिषु । तथा भाव्यमानोऽनुभावस्तथा रस इतीतरे इत्यर्थः । तथा भाव्यमानो व्यभिचारिभाव एव तथा रसरूपतया परिणमतीत्यर्थः । उक्तार्थानां समूलत्वमाह––तत्रेति । उक्तपक्षसिद्ध्यर्थमित्यर्थः। संयोगादित्यस्य व्याख्या व्यञ्जनादिति । विनिगमनाविरहादाह – स्थाय्युपेति । निष्पत्तिरित्यस्य

व्याख्या स्वरूपेणेत्यादि । आद्येऽभिवनगुप्तमते । संयोगादित्यस्य विच्छिद्यार्थमाह – सम्यगिति। द्वितीये भट्टनायकमते । तृतीये नव्यमते । चतुर्थे परे त्वितिमते । पञ्चमे इत्येके इतिमते । अनुमतिरित्यन्तोऽर्थः । अग्रे शेषपूरणम् । षष्ठे इत्यपरे इतिमते । सप्तमे इति कतिपये इतिमते । अष्टमे इति बहव इतिमते । उपसंहरति – तदेवमिति । त्रिषु मतेषु भाव्यमान इत्यादिष्वग्रिमेषु । ननु तत्रैव त्रयाणां किमित्युपादानं येन मतत्रये सूत्रविरोधोऽत आह – विभावेति । निर्धारणषष्ठीयम् । रसान्तरेति । तदुक्तम् 'व्याघ्रदयो विभावा भयानास्येव रौद्राद्भुतवीराणाम् । अश्रुपातादयोऽनुभावाः श्रृङ्गारस्येव करुणभयानकयोः। चिन्तादयो व्यभिचारिणः श्रृङ्गारस्येव करुणवीरभयानकानाम्' इति । एवं च उक्तहेतोस्तदनुपपत्तौ च । यत्र क्वचिदिति । 'परिमृदितमृणालीम्लानमङ्गं प्रवृत्तिः कथमपि परिवारप्रार्थनाभिः क्रियासु । कलयति च हिमांशोर्निष्कलङ्कस्य लक्ष्मीमभिनवकरिदन्तच्छेदपाण्डुः कपोलः॥' इत्यादा–वित्यर्थः। परमप्रकृतमुपसंहरति – इत्थमिति । उक्तप्रकारैरित्यर्थः। शेमुषीभिर्मतिभिः। अविनेति । तन्नियतसंबन्धितयेत्यर्थः। तद्भेदमाह – स चेति । अत्राप्रामाण्यशङ्कां निराचष्टे – मुनीति । 'श्रृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः । बीभत्साद्भुतशांताश्च काव्ये नव रसाः स्मृताः॥' इतीत्यर्थः। शमसाध्यत्वाच्छमस्थायिकत्वात्। नाट्ये इत्यस्येतीति शेषः। प्रकृतेऽपि तुल्य–मिति ।

न च शान्तस्य रोमाञ्चादिराहित्येनानभिनेयत्वात्कथं नाट्ये स इति वाच्यम् । सर्वचेष्टाराहित्यरूपेणैव तदभिनयसंभवादित्याहुः । अत एव उक्तरीत्या तत्र तस्य रसत्वादेव च । व्यवस्थापितमित्यत्रान्वयः । कंचित्कंचिदपि । नाट्येऽपि शान्तो रस इति । अत एव प्रबोधचन्द्रोदयस्य नाटकत्वं स्वीकृतं सर्वैः । अभ्युपेत्याह – यैरपिति । अत एव काव्ये आवश्यकत्वादेव । उपसमहार्षुरुपसंहारं कृतवन्तः । तथा च तेषां नवत्वे न विवाद इति भावः। अमीषां च श्रृंगारादीनां च । मतयोरभिनवगुप्तभट्टनायकोक्तयोः। तृतीये नव्यमते। चतुर्थ परे त्विति मते । ननु पारमार्थिकस्थिरत्वाभावात्कथं स्थायित्वमत आह – तत्रेति । काव्यादावित्यर्थः । नयतीत्यत्र विभावादीनितिशेषः । लवणेति । लवणाकर इवेत्यर्थः । बह्वल्पविभावजत्वे इति । बहु विपुलम् । विभावशब्दो वा साहचर्याद्विभावानुभावव्यभिचारिपरः। अत एव रत्नाकरे बहुवचनम् । एवं च एकस्य प्ररूढत्वेऽन्यस्य तत्त्वाङ्गीकारे च । नान्तरीयेति। कोधादिं विना तदसंभवादिति भावः । सोऽपि क्रोधादिरपि । रसालंकार इति । रसवदलंकर

इत्यर्थः । तान् क्रमेण लक्षयति – तत्र तेषां मध्ये । आदिना नृपादिपरिग्रहः । शोकं लक्षयति––पुत्रादीति । पुत्रादीत्युक्तिफलमाह – स्त्रीपुंसेति । वियोग उक्त्वा मरण आह – मृतत्वेति । वैक्लव्यस्येति । प्राधान्यमिति शेषः । प्रसादादिनेत्यस्य पुनरुज्जीवनेऽत्यन्वयः। कथंचित्केनापि प्रकारेण । एव न स इति । विप्रलम्भ एव सः, न करुण इत्यर्थः । अत्र पुनरज्जीवनस्थले । उक्तरीत्यैव निर्वाहेऽधिकतत्स्वीकारो वृथेत्यरुचिः केचिदित्यनेन सूचिता। वधादीति । वधादिरूपो यः परमापराधस्तज्ज इत्यर्थः । परमानर्थेति । मरणादिसंपादकेत्यर्थः। स चित्तवृत्तिविशेषः । त्रासस्तदाख्यः । विभावादींल्लक्षयति – एवमिति । स्थायिभाववदित्यर्थः। एषु स्थायिभावेषु । कार्यतया स्थायिभावानां प्रसिद्धानीत्यस्यानुषङ्गः । शब्देन, व्यपदिश्यन्त इत्यनुषङ्गः। एवमग्रेऽपि । लाघवादाह––अनुभावयन्तीति । तत्र तेषां मध्ये । तन्मुखेति । अन्योन्य मुखेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । अन्ये सात्त्विकेति । क्षेपस्त्यागः । चेष्टाहानिर्निश्चेष्टत्वम्। आगस्कृदपराधकृत् । उक्तन्यायेन वीरादिष्वपि बोध्यमित्याह––एवमिति । एकतल्पेति । एकखट्वायां निद्रायामपीत्यर्थः । एवमित्यस्यार्थमाह – दोषेति । ईर्ष्याद्यभावे वैयधिकरण्येऽपि संभोगस्यैव वर्णनादित्यर्थः । यद्यस्मात् । तत्राद्यः शयितेति पाठः । यथेति पाठे तथेति शेषः। माङ्गलिकीर्मङ्गलफलकाः । मारुतेति । गावाक्षविवर इत्यर्थः। निःश्वासैर्ग्लपितोग्ला–पितोऽधरोष्ठो यस्य प्राणेशस्य तत्र । शिव शिवेति खेदातिशये । यदवधि यद्दिनदारभ्य । मधुस्यन्दिनी मधुस्राविणी । तदाकर्षणविषयकं यत्कार्मणं मन्त्रतन्त्रादि तज्ज्ञा। नयनेति । लोचनपक्ष्मस्पर्शमित्यर्थः । जोषं तूष्णीम् । गन्तुकेन गन्तुकामेन । इमं च विप्रलम्भं च । ते च प्रवासाद्युपाधयः । षष्ठ्यन्तपाठे चैवम् । अग्रे प्रथमान्तपाठे उपाधय इत्येवार्थः। प्रवासाभिलाषेति । प्रवासः प्रसिद्धः । अनादि(?) प्रथमसङ्गाभावेऽपि गुणश्रवणादिजन्याभिलाषे इच्छारूपे सति तदप्राप्तौ यः सोऽभिलाषहेतुक उच्यते । गुरुजनादिलज्जादितः संगमप्रतिबन्धो विरहः। ईर्ष्या असूयादिशब्देन मानहेतुक उच्यते । प्रिये सपत्नीरते कोप ईर्ष्या । तत्कृतो गुणेषु दोषारोपोऽसूया । शापाद्यथा शकुन्तलादेर्दुर्वाससस इति प्राचामाशयः । प्रमीतो मृतः। तत्कालेति । मृतिकालेत्यर्थः । भोगिभोगः सर्पफणा । श्वपचेति । चण्डालज्ञानिनोरित्यर्थः। निरन्तरा तारतम्यशून्या । प्रपञ्च इति अनित्यत्वेन ज्ञात इति । क्रमभङ्गमिति । तथा चाक्रमत्वदोषाद् दुष्टं काव्यमिति भावः। गुण एवेति । तथा चादुष्टमिति भावः। पुलिनमिति। ‘अधिशीङ’ – इति कर्म । सपदि तत्कालम् । गुम्फो रचनाविशेषः । इति च, इत्यतोऽपि ।

नन्वेवमुदाहृतपद्येऽप्येवं स्यादत आह....पूर्वेति । तदानीं क्रोधसमये । गुरुः शिवः । अत एवेत्यस्यार्थमाह – गुर्विति । धनुरित्यस्य श्रीरामकृतशिवेत्यादिः । अन्यत्र क्रोधाभावे । लक्षणेति । लक्षयतावच्छेदकं चैकविंशतिवारनिःक्षत्रियवसुमतीकारकत्वम् । पित्राज्ञया मातृवधकारित्वं वा । तत्प्रभावेति । जामदग्न्यप्रभावेत्यर्थः । निर्यन्निःसरत् । याचमान इन्द्रः। अरमणीयपदार्थमाह – तत्र लघुत्वेति । मे इत्यर्थान्तरेति । अनेकशो रणेषु क्षतजर्जरीत–भूतकलेवरत्वं लक्ष्यतावच्छेदकम्, सकलराज्यकोषादिदातृत्वं वा, रविकुन्तीसुतत्वं वा । स्वकीयलोकोत्तरेति । इदमेव च शक्यतावच्छेदकम् । तत्तदिति । तत्तदर्थानुरूपौ यावुद्गमविरामौ प्रारम्भसमाप्ती तच्छालितयेत्यर्थः। मौलितो मौलिमित्यतः । वक्ता कर्णः। ब्राह्मणे तद्वेष इन्द्रे । तन्मूलीभूतं सविनयत्वमूलीभूतम् । सुरेन्द्रसुरभिः कामधेनुः। यस्य राज्ञः स्तुतिस्तामाकर्ण्य तैः प्रावृट्पयोदायते वर्षामेघायते । बन्दीन्द्राः स्तुतिपाठकेन्द्राः व्यावल्गन्मधु(न्थ) रम् । कोपोऽमर्ष इत्यनर्थान्तरम् । ईर्ष्याऽक्षमा, गुणेषु दोषारोपोऽसूयेति भेदः। असूयादिभिरिति । ईर्ष्याजनिका(?) (ता) चासूयेति व्यङ्ग्यत्वमेवास्या इति भावः। कामगवी कामधेनुः । अत एव गुणीभूतत्वादेव । सप्तान्तरां सप्तप्राकाराम् । अत एव सर्वां द्याम् । छलेन द्वाभ्यां सर्वग्रहणान्मन्दत्वम् । पर उत्कृष्टः। असुरवरो बली दैत्यः। हर्षादिभिरिति। प्रमोदः सुखं तदंशावरणभञ्जकश्चित्तवृत्तिविशेषो हर्षः । अतो न वाच्यता व्यभिचारिण इत्यवधेयम् । प्रागन्येति । सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यप्रयुक्तभेदेऽप्युकारकत्वं तस्य समानमिति भावः। त्यागः सप्तेति । 'उत्पत्तिर्जमदग्नितः स भगवान्देवः पिनाकी गुरुवीर्यं तत्र न मद्गिरामनुपमं व्यक्तं हि तत्कर्मभिः । त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रितमहीनिर्व्याजदानावधिः सत्यब्रह्मतपोनिधेर्भगवतः किं किं न लोकोत्तरम् ॥' इतीत्यर्थः । एतेनेत्यस्यार्थमाह––तस्येति । ननु स्वकर्तृकैव स्तुतिरास्तामत आह––कर्णस्येति । तादृशोत्साहेनेति । विभावाद्यभिव्यक्तोत्साहेनेत्यर्थः । सा स्तुतिः । अर्थिनस्तद्विषयकार्थित्ववतः । तदप्रेति । शरीरदानाप्रतिपत्तेरित्यर्थः । नन्वेवं किमित्यर्पितमत आह––श्येन इति । निरुपाधिकस्थल एव् दानप्रतीतिरिति भावः ।

परिकरो गात्रबन्ध आरम्भो वा । कलयतु जानात्वङ्गीकरोतु वा । तद्गतेति । देवगतेत्यर्थः। देवदर्पेति । तद्दर्पदमनं यद्वीरत्वं तत्प्रेत्यर्थः । तस्य रावणस्य । तत्प्रस्तावे भवप्रस्तावे । तदालम्बनस्य भवाश्रयकस्य । तदन्तरिति । धर्मान्तर्गततयेत्यर्थः। तद्वीरेति ।

दानदयाविरयोरपीत्यर्थः तासामधीति । गिरमधिष्ठात्री देवता । सरस्वतीत्यर्थः । हयाननो हयग्रीवः । तां धराम् । हे पुरुहूत ! स्वपक्षैकदेशे । 'निखिलमिदं जगदण्डकं वहामि' इति पाठः । वीररसध्वन्युच्छेदमुक्त्वा तुल्ययुक्त्या सामान्योच्छेदमाह--रसेति । स्थायीत्यस्य तत्रेत्यादिः । दयाविरादिषु प्राचीनोदाहृतेषु । गलन्नष्टम् । तेन गम्यमिति । तद्बोधकशब्दाभावादिति भावः । अत्र भावाध्वनित्वं निराचष्टे – नैवेति । प्रतीतायां वेति । प्रकरणादिपर्यालोचनयेति भावः । विस्मयस्य गुणत्वमिति । विस्मयस्योत्कटत्वेन तस्या एव गुणत्वमनुत्कटत्वात् । हृतचेतनेत्यनेन तस्यैव प्राधान्यप्रकटनाच्चेति भावः । अन्यथापि संभावितत्वं निराचष्ट-- एवमिति । तस्या इत्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः । अत उपपत्त्यभावादेव । तस्यामपि भवतावपि । कथं कारं कथं कृत्वा । अस्य विस्मयस्य । तत्र दृष्टान्तमाह – यथेति । पार्थस्यार्जुनस्य । इत्यादिरूपवाक्यसंदर्भे । तस्य तत्र त्वं प्रथेत्यर्थः(?)। अस्य प्राचोक्तपद्यस्य। एवमग्रेऽपि । ईषन्मुकुलितलोचनमिति क्रियाविशेषणम् । विहिते कृते । गौर्गर्दभी च तुल्येति भावः । रदनेति । दन्तेत्यर्थः । यथासंख्यमन्वयः । अत्र हास्यविषये । आहुः – प्राञ्चः । तदेवाह--आत्मेत्यादिमतमितीत्यन्तेन । अस्य हास्यस्य । त्र्यवस्थ उक्तप्रकारेण त्रिधावस्थः । तस्योक्तविधस्य । षष्णां क्रमेण लक्षणान्याह – ईषदिति । अनुल्बणैरवृद्धैः । (भ्यां क्षौरित्युभयत्रोपलक्षणे तृतीया) दशना दन्ताः । 'कालगतम्' इत्यपपाठः । 'कायगतम्' इति पाठः। वदनेति तल्लौहित्यविशिष्टम् । जिह्मेति । व्यधिकरण–पदबहुव्रीहिः । आकम्पौ कम्पमानौ स्कन्धमूर्धजौ यस्मिन्। स्थूलः कर्णकटुर्ध्वानः शब्दो यत्र । कराभ्यामुपगूढे व्याप्ते पार्श्वे यत्र । शुष्यदाननमेव बिलं यस्य । लावकः पक्षिविशेषः। सवेगेति । वेगसहितमापतनमित्यर्थः । पूयेति समाहारद्वन्द्वः । आननेत्यस्य स्वेत्यादिः ।

तत्र तयोः । ननु पद्यश्रोतैवाश्रयोऽत आह--पद्येति । रसस्त्वलौकिक इति भावः । तदेति । हासाश्रयस्येत्यर्थः । तत्र हासजुगुप्सयोः। तुरप्यर्थे । पद्यादिवेति । तत इति शेषः। एषामित्यस्य हेतुत्वादावन्वयः । एतेन रसत्वव्यवच्छेदः । प्राचोक्तिविरोधं परिहरति– रसालंकारेति । भूतपूर्वगत्येति भावः। प्रकारान्तरेणाह--एवमिति । तायामेवेति । रसत्वमेषामिति शेषः। अन्यथा तु संलक्ष्यक्रमयतायां तु । केचिदित्यरुचिबीजं तूक्तरीत्यैवोपपत्तौ भूतपूर्वगत्याद्याश्रयणमयुक्तमिति । एते च रसाः । सहृदयेनेत्यस्यालक्षणादित्यत्रान्वयः। रसव्यक्तौ रसाभिव्यक्तौ । अक्रमेति बहुव्रीहिः । विभावादिविशेषणापत्तेरिति । हेतुहेतुमद्भावस्य

क्रमनियतत्वादिति भावः। भगेति बहुव्रीहिः। अनुभूयेति । तथा चानुभवापलापः कर्तुमशक्य इति भावः। नन्वेवमपि स्थायिभावाभावान्नाधिक्यमत आह––भगेति । अञ्जतोऽभिव्यक्तो व्यभिचारिभावः। तथाशब्दश्चार्थे । प्राचां प्रकाशकृताम् । अति प्रसङ्गं दत्त्वा वैपरीत्यमाह––अस्तु वेति । अत्र शास्त्रे । अन्यथा तद्वचनानामव्यवस्थापकत्वे । शुद्धेति । स्थायिभावत्वानालिङ्गितव्यभिचारिभावत्वमित्यर्थः। दर्शनं शास्त्रम् । भक्तिरसस्यातिरिक्तत्वाङ्गीकारे दोषान्तरमाह––रसानामिति । नियन्त्रिता नियमिता । एतेषां रसानाम् । विरोध इति । अन्ये तूदासीनाः । यथा शान्ताद्भुतौ । वीरबीभत्सावित्यादिति बोध्यम् । तदभीति । विरुद्धरसाङ्गाभीत्यर्थः । तस्य बाधकत्वे नियामकाभावादाह – सुन्दोपेति । एकत्र काव्ये । तत्र तयोर्मध्ये । विरोधिनः। रसस्येति शेषः। प्रथमः स्थितिविरोधः । भयानकस्य । स्थापाने इति शेषः । रसस्य मुख्यरसस्य । अत एवाह – अद्वितीयेति । उदेति । उक्तरीत्या आद्यविरोधाभावोदाहरणमित्यर्थः। कुण्डलीति । बहुव्रीहिद्वयम् । मृगरातेः सिंहस्य । परे शत्रवः । अन्तराले विरुद्धरसयोर्मध्ये । वरवर्णिनीं तदाख्यनायिकाम् । व्योम्नि विमानगा इत्यन्वयः । फेरुनरीभिर्जम्बुकस्त्रीभिः । अत्र सुराङ्गेति । यथासंख्यमन्वयः। स्वर्गलाभश्च पूवार्धेन प्रतिपादितः। तदुभयेति । विरुद्धरसद्वयेत्यर्थः । चर्वणात् । क्रमेण पादद्वयेनेति भावः । बीभत्सस्य चर्वणादित्यस्यानुषङ्गः। तच्चेत्यस्य स्फुटमेवेत्यत्रान्वयः। चर्वणे सतीति शेषः । विवेको भेदः। द्वितीयविषयमुपसंहरति––इत्थं चेति । उक्तप्रकारेण चेत्यर्थः। उदेति मध्ये इत्यादिः। निवृत्तौ । ज्ञानस्य त्रिक्षणावस्थायित्वादिति भावः। प्रकारान्तरेण विरोधं परिहरति––अङ्गाङ्गिनोरिति । पुनरन्यथा तं परिहरति – अङ्गिनीति । अङ्गत्वेति । एकाङ्गिनिरूपितेत्यादिः। अत्राद्योदाहरणमाह – प्रत्युद्गतेति । प्रमीतां मृताम् । तुल्यसामग्रीति । उक्तसामग्रीसजातीयेत्यर्थः। तद्गते एव नायकगते एव । नात्रेति । नैवात्रेत्यर्थः। निरुक्तेति । नायिकालम्बनेत्यादिनेति भावः। आगृह्यते आग्रहः क्रियते । तत्र शोके । नायकशोकेति । नायकनिष्ठशोकेत्यर्थः। अतन्त्रत्वेनाकारणत्वेन । अङ्गयोरित्यस्यैकस्मिन्नङ्गिनीत्यादिः । उत्क्षिप्ता उन्नतीकृताः । विवलिता वक्रीकृताः। न्यक्कृता अधःकृताः । ग्रहणे हेतुगर्भं विशेषणं कण्टकचिता इति । कण्टकव्याप्ता इत्यर्थः। तरुकामीति । एतदुभयकर्तृकेत्यर्थः। रतिभावेति। कविनिष्ठेत्यादिः । एकत्र काव्ये । पुनः प्रकारान्तरेण विरुद्धत्वाभिमतयोर्निबन्धे न दोष इत्याह––किं चेति । इच्छतेति । कविनेति शेषः। काप्यनिर्वचनीया । रसस्येत्यस्य पुर्वत्रेव निष्पत्तेरित्यत्राप्यन्वयः ।

तदीयेति । व्यभिचारभावीयेत्यर्थः। अनभीत्यस्य व्यभिचारि–भावस्येत्यादिः । एवमग्रेऽपि । विरोध्यङ्गेति । विरोधिनो रसस्याङ्गेत्यर्थः । तद्व्यञ्जकेति । व्यभिचारिभावव्यञ्जकेत्यर्थः। असंनिधानान्नष्टत्वात् । ननु संस्कारस्यैव तत्त्वमास्तामत आह––भावेति । नन्वेवं रसनिष्पत्तिप्रतिबन्धोऽपि न स्यादत आह––रसेति । पुनरन्यथा तं परिहरति––अपि चेति । अत्र रक्तं रुधिरम्, अनुरागश्च, इति साधारणत्वं विशेषणस्य । तद्बलात्करुणश्रृङ्गारयोरभिव्यक्तिः। एवमविरोधानुक्त्वा दोषानाह––इत्थमिति । उक्तप्रकारैरित्यर्थः। शङ्कते––यत्रेति । सामान्यदोषमुक्त्वा विशेषदोषमाह––आस्वाद्येति । कापेयेति । वानरचेष्टिततुल्यत्वेनेत्यर्थः। एवं रसवत् । दोषान्तरमाह––एवमिति । उक्तदोषवदित्यर्थः। तयोर्दोषत्वमिति । तद्विषयकासम्यक्प्रत्ययविलम्बप्रत्यययोरित्यर्थः । दोषान्तरमाह––समबलेति । रसाङ्ग–विशेषणम् । प्रातीपिकं प्रतिकूलतासंपादकम् । विरुद्धमिति यावत् । दोष इति । तदेव दोष इत्यर्थः । दोषान्तरमाह––प्रबन्ध इति । सामग्र्येण साकल्येन। दोषान्तरद्वयमाह––तथेति । द्वितीयमुदाहरति––समुपेति । इतः प्राग्यथा वेत्यपपाठः। दोषान्तरमाह––एवमिति । तेभ्यो नानाचरितादिभ्यः। तत्प्रयुक्त उत्कर्षप्रयुक्तः । तदभीति । तत्तिरस्कारकारीत्यर्थः। ननु सर्वत्रोत्कर्षसंपादकत्वं नोक्तवैषम्यमित्याशयेन शङ्कते – न चेति । स्वाश्रयेति । उत्कर्षाश्रयप्रतिपक्षकर्मकहननकर्तृत्वमात्रादेवेत्यर्थः। मात्रपदेनोक्त – वैषम्यव्यावृत्तिः । विषेति । तत्संबद्धबाणेत्यर्थः। वराकस्य दीनस्य । दोषान्तरमाह––तथेति । रसस्यालम्बनाश्रययोरित्यर्थः। अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये । तदुपपादयति––तदन्विति । तयोस्तादृशन्वित्यर्थः । दोषान्तरमाह––एवमिति । दोषान्तरमाह––अनौचीति । तुरुक्तप्रकारव्यवच्छेदाय । तदाह––रसेति । अतएवाह––भङ्गश्चेति । अरुंतुदता मर्मच्छेदिता। तच्चानौचित्यं च । प्रपञ्चजातस्य प्रपञ्चसमूहस्य । बाहुजस्य क्षत्रियस्य । निगमो वेदः। संग्रहः संग्रहश्च । प्रकृत्यन्तरमाह––धीरोदात्तेति । धीरोदात्तादीनां चतुर्णां चत्वारि यथासंख्येनाह––उत्साहेति । प्रकृत्यन्तरमाह––उत्तमेति । तत्र तासां मध्ये । सर्वत्र सर्वासु प्रकृतिषु । स्फुटीकृतेति । स्फुटीकृताः सकलानुभावा यस्मिन्कर्मणि यथा तथेति क्रियाविशेषणमेतत् । अदिव्येषु वर्णनमनुचितमित्यस्यानुषङ्गः। साधारणीति । यथा चैतत्तथा प्राक्प्रतिपादितम् । अन्यथा सर्वत्र साधारणीकरणे । समयः संकेतः । तन्निदर्शनेन तद्दृष्टान्तेन मदोन्मत्तेति । दृष्टान्तोल्लेखेन भेदने उन्माद एव कारणम्, न तु युक्तिरिति सूचितम् । अत

एव सांप्रतं तदनाश्रयणमिति भावः । एवं प्रकृत्यन्तानौचित्यमुक्त्वा व्यवहारानौचित्यमाह – तथेति । स्वतः स्वेन रूपेणैवेत्यर्थः। संबह्विति । सम्यग्बहुमानो यत्र वचसि तेनेत्यर्थः। 'सबहु' इति पाठे तत्सहितेनेत्यर्थः । व्यवेति । तादृशेन वचसेति भावः । व्यवहर्तृनियममाह––जात्योत्तमैरिति । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैरित्यर्थः। अनौचित्यं त्वित्याद्युक्तेऽर्थे संमतिमाह––तथा चाहुरिति । परोत्कृष्टा उपनिषदिव यथा सा ब्रह्मणः प्रतिपादिका तथायं रसस्येति भावः। तत्र विशेषमाह यावतेति । तस्यानौचित्यस्य । अत एव पोषकस्य तस्यावार्यत्वादेव । न दोष इत्यत्रास्यान्वयः। ब्रह्मन्निति । रावणद्वारि समागतान् ब्रह्मादीन् प्रति दौवारिकस्येय–मुक्तिः। बहिस्तूष्णीं स्थीयताम् । बहुभाषित्वादेव जडमतित्वम् । स्तुतीत्याद्युत्तरान्वयि । सीताया रल्लकः सीमन्तसरणिरेव भल्लो बाणस्तेन भग्नं हृदयं यस्य सः। 'शिरःसिन्दूरसरणिः स्त्रीणामारल्लकं स्मृतम्' इति हलायुधः । विप्रलम्भेति । सीताविषयेत्यादिः । उदाहरणान्तरमाह––एवमेवेति । तत्तथेत्यत्रान्वयः । अले ले इति । 'अरे रे सद्यः समुत्पाटितहरितकुशग्रन्थि–मयाक्षमालापरिवृत्तिविस्रम्भितबालविधवान्तःकरणाः ब्राह्मणाः' इत्यादि प्राकृतार्थः। तदनौचित्यं तथा न दुष्टम् । हास्यान्विति । तत्पोषकत्वादित्यर्थः । नेदं परिगणनम्, किं तूपलक्षणमित्याह––एषेति । दिग्रीतिः । अनया दिशा । निरतीति । नितरामतिशयितमित्यर्थः । तत्रापि करुणविप्रलम्भशान्तेष्वपि । तन्माधुर्यम् । नन्वेकतोऽर्थद्वयप्रतीत्यभावेन कथं तयोस्ततो लाभोऽत आह––तस्योत्तरेति । 'दीप्त्यात्मविस्तृतेर्हेतुरोजो वीररसस्थिति । बीभत्सरौद्र–रसयोस्तस्याधिक्यं क्रमेण तु ॥' इत्युत्तरसूत्रेत्यर्थः । यदीत्यनेन तदभावः सूचितः। एवं त्रयाणां रसानां माधुर्यमुक्त्वा त्रयाणामोजोगुणमाह––वीरेति । मात्रपदेनान्यगुणव्यावृत्तिः। एवं सति प्रसादोऽन्ययोर्नेति भ्रमनिवारणायाह––प्रसादस्त्विति । रचनासु चेति । एताः स्फुटीभविष्यन्ति । प्रयोज्याः, न तु जन्याः । तदेवाह––तत्तदिति । चर्वणास्वादः । व्यवेति। निश्चितेष्वित्यर्थः । उक्तमतं दूषयन् स्वमतमाह––येऽमीत्यादि मादृशाः इत्यन्तेन । तादृशेत्यस्य न त्वित्यादिः। 'इति चेत्, न' इति पाठः। प्रातिस्विकेति । श्रृङ्गारत्वादिनेति भावः। गुणेति । उक्तरीत्या तदन्यगुणकल्पन इत्यर्थः। शङ्कते – श्रृङ्गारेति । लघुभूतमिति । एककार्यकारणभावात्। तत्र तु त्रयमिति भावः। परेण मम्मटभट्टादिना । पृथक्पार्थक्येन । एवं च विशिष्य प्रयोज्यप्रयोजकभावेनैव निर्वाहे सामान्यकार्यकारणभावस्तुरीयो निष्फलत्वाद्गडुस्थानापन्न इति तदङ्गीकारे विपरीतं गौरवमिति भावः । तदाह––इत्थं चेति । तुरीयकार्यकारणभावानङ्गीकारे

चेत्यर्थः।

नन्वेवं तथैवास्तां तावतापि गुणसिद्धिरत आह – किं चेति । एवं रसवत् । गुणत्वम्, अप्यनुपपन्नमित्यस्यानुषङ्गः ।

अथेति । तेषां तदुभयगुणत्वाभावे इति भावः । लाघवादाह––प्रयोजकेति । ननु प्रयोजकत्वस्यादृष्टादिसाधारण्यात्तत्रापि माधुर्यादिव्यवहारापत्तिरत आह––प्रयोजकत्वं चेति। आदिना कालादिपरिग्रहः। शब्दार्थेति चतुर्णां द्वन्द्वः। अतो न व्यवेति । इदमपरमत्र बोध्यम्। आह्लादकत्वरूपमाधुर्यस्याह्लादकरूपे रसे स्थितिः कथं वक्तुं युक्ता । शब्दवृत्तितानये गुणालंकारयोर्भेदस्त्वेवम्––काव्यशोभाकारिणो गुणाः, तदतिशयहेतवोऽलंकारा इति । अत एव वामनः– 'युवतेरिव सर्वमङ्ग काव्यं स्वदते शुद्धगुणं तदप्यतीव । विहितप्रणयं निरन्तराभिः सदलंकारविकल्पकल्पनाभिः ॥ इति ।' तथा सति फलितमाह––तथा चेति ।

जरत्तरास्त्वित्यस्याहुरित्यग्रेतनेनाप्यन्वयः । लक्षणं त्विति । प्रत्येकाभिप्रायमेकवच–नम् । तत्रादौ शब्दगुणलक्षणानि सोदाहरणान्याह––शब्दानामित्यादि । संहितया परसंनि–कर्षेण। श्लिष्टं श्लेषः । न स्पष्टं शैथिल्यं भेदो यत्रेत्यर्थः। विद्वांस एव द्रुमास्तेषां निरन्तरं द्रोहकारिणो ये दारिद्र्यरूपा माद्यन्तो द्विपा गजास्तेषामुत्कृष्टदर्पसमूहनाशने समर्थः सिंहस्त्वमिति राजवर्णनम्। व्युत्क्रमेणादौ शैथिल्यमग्रे गाढत्वम् । हे पृथ्वीन्द्र, यस्मिस्त्वयि क्रीडया तस्यां वा कुण्डलिते भ्रुवौ शोणनयने च यस्य तस्मिन्सति । दोर्मण्डलं दोर्युग्मं पश्यति च सति । तत्कालं तस्मिन्नेव समये । रक्तमणिसमूहकान्तिमिश्रितैर्भूषणानन्त–समूहैर्विन्ध्याद्रेर्वन–गुहागृहावृक्षाश्चत्वार उल्लासिताः। अतस्तव वीरताममी वयं किं ब्रूम इत्यर्थः। क्रीडायां तथा कृतं श्रुत्वा शत्रवः पलाय्य विन्ध्यप्रदेशे संगता इति भावः। आ समाप्तेः समाप्तिपर्यन्तम्। रीत्यभेद इति । रीतयश्चोपनागरिका परुषा कोमला च । एता एव क्रमेण वैदर्भीगौडीपाञ्चाल्य उच्यन्ते । माधुर्यव्यञ्जकवर्णयुताद्या । ओजोव्यञ्जकवर्णयुता द्वितीया । माधुर्यैजोव्यञ्जक–वर्णातिरिक्तकेवलप्रसादयुक्ताक्षरान्त्येति विवेकः । अन्त्याया एव ग्राम्येति संज्ञा केषांचित् । वक्ष्यमाणेत्यस्यानुपदमित्यादिः । संयोगपरेति । संयोगश्चात्र परसवर्णनिष्पन्नहलघटित एव ग्राह्यः । स्पष्टं चेदमत्रैवाग्रे । पृथक्पदत्वम् । पदानि भिन्नान्यपेक्षितानि, न तु श्लेषवत् । विचारेति । अङ्गवन्मृणालानि न वेति विचारेऽपि समर्थानि नेत्यर्थः । अङ्गकानामित्यत्रानुकम्पायां कन् । दृष्टेति शेषः। नायिकां प्रति नायकोक्तिः।

स्वेदेति । नायकोक्तिः। श्रवणकुण्डलं कर्णताटङ्कः। अत्र स्मृत्युपष्टब्धश्रृङ्गारः पूर्वार्धे । अपरुषवर्णघटितत्वरूपा सुकुमारतेति शेषः। अपिनाऽस्या अपि समुच्चयः । झगिति द्राक्। प्रतीयमानत्वमन्वयविशेषणम् । आकाङ्क्षा–दिसकलकारणसामग्रीसत्त्वादिति भावः। प्रमथा गणाः । डमरुडिण्डिमेति । डमरुढाँकृतिं तन्वतीत्यर्थः। गतपटो दिगम्बरः । तत्रोक्तेऽर्थे । तेषां टीकाकाराणाम् । अनुकूलत्वाभावमेवाह––नहीति । अत्र स्वचरणेति पद्ये । वैपुल्येन सर्वांशेन । लवो लेशः। अत एव न चमत्कारित्वम्। तत्रौजसो लवांशे । साहमिति । हे भूमीभूषण । आभोगो विस्तारः। अनयोर्गाढत्वशिथिलत्वयोः। प्रसादात्समाधेर्भेदमाह–– क्रम एवेति । तयोर्गाढत्वशिथिलत्वयोः क्रम एव हीत्यर्थः। वृत्तेः प्रवृत्तेः। स्वर्गेति । यस्यस्यसरोजं तेषां लास्यगृहं भवतीत्यर्थः। तृतीयचरण इति बहुव्रीहिः। द्वितीयेऽर्धे इत्यर्थः। तस्य माधुर्यस्य । पृथक्पदत्वस्य तत्र निविष्टत्वेन तदभावादिति भावः। सोऽपि माधुर्यप्ररोहोऽपि । तथा च सांकर्यमिति भावः। एवं शब्दगुणानां प्रपञ्चमुक्त्वार्थगुणानां तमाह – एवमिति । उक्तवदित्यर्थः। विदग्धचेष्टितस्येति । तथा 'दृष्ट्वैकासनसंस्थिते प्रियतमे' इत्याद्यमरुकपद्यादौ। अत्रैकामतिक्रम्यान्याचुम्बनं विदग्धचेष्टितम् । तस्यास्फुटतत्वमन्यया तदज्ञानात् । तत्रोपपत्तिश्च नयनपिधानपूर्वकं क्रीडानुबन्धः । एषां च पश्चादागमननयन–पिधानक्रीडाकरणादिक्रियापरम्परया सामानाधिकरण्यं काव्ये निबद्धम् । इदं च 'क्रियापरम्परया' इति तृतीयान्तपाठे बोध्यम् । षष्ठ्यन्तपाठे तु तस्याः तेषां च सामेत्याद्यर्थः। यावदिति । अर्थान्न्यूनाधिकपदवत्त्वेत्यर्थः। प्रत्युदाहरणे कान्तीत्यधिकम् । प्रक्रमेति । उपक्रमाभङ्गेनेत्यर्थः। शाब्दबोधे शब्दस्यापि प्रकारतया भानस्य 'न सोऽस्ति' त्यादिना हरिणा प्रतिपादितत्वादिति भावः । भङ्ग्यन्तरेण रीत्यन्तरेण । विधत्तामिति । देवीं प्रति भक्तोक्तिः । कामानां मनोरथानां सवित्री निष्पादिका । एषोऽर्थ इत्यस्यैक एवेति शेषः। अन्यथा तथैव प्रत्येकमुक्तौ । अनवीति । दोषोऽयम् । अकाण्डेऽनवसरे । मार्गे विवक्षितदेशप्रातेरुद्देश्यत्वे नावसर इति शोकस्यानवसरः। प्रत्युदाहरणमाह––प्रियेति । ननु शोकदायित्वरूपं पारुष्यं न दोषेषु गणितमत आह––इदं चेति । तदन्तः पात्यमङ्गलरूपत्वादिति भावः। रूपं स्वरूपम् । कमलाक्षीति स्वरूपम् । रदेत्यादि क्रिया । अयमेव अर्थव्यक्त्याख्यगुण एव । उक्तक्रमेणैवाह––पदार्थ इति । व्यासेति । तथेत्यादिनोक्तौ। अस्य विशेषणस्य । प्रौढिपदार्थमाह––प्रतीति । क्रमेणोदाहरणान्याह––यथेत्यादिना । इत्याद्यग्रेऽपीति । द्वितीयचरणोऽपि तदर्थे । तृतीयचरणेन

ब्राह्मणानामित्यर्थलाभः। ईशमुखजत्वात्तेषाम् । उद्गतानामित्यस्य गिरां चेत्यत्रापि संबन्धः। अत एव च वेदानामित्यर्थलाभः। द्वितीयोदाहरणमाह--खण्डीति । कञ्जं कमलम् । भानवः सूर्यस्य किरणाः । खण्डितानेत्ररञ्जकत्वं तु तदा प्रियदर्शनेनेति बोध्यम् । अञ्चति गच्छति। तृतीयोदाहरणमाह–अयाचीति । उच्छृङ्खलो निर्मर्यादः। तुर्योदाहरणमाह–तपेति । स परमभक्तः कश्चित् । अत्रेत्यस्यादाविति शेषः। तद्वक्त्रादित्यस्य तत इत्यादिः। आत्मशब्दार्थमाह--मन इति । यथेति । गणिका चाजामिलश्च तौ मुख्यौ येषां तान् । गणिका पिङ्गला । अजामिलो जारो भागवते प्रसिद्धोऽयमर्थः। बतेति खेदे । भव एव मरुगर्तस्तत्र सीदन्दुःखी । प्रकृते मयि । मुख्यदीप्तत्वाभावादाह--तच्चेति । रसेत्यस्य पूर्वान्वयः। छायस्तत्सदृशः। नन्वालोचनं ज्ञानं तच्चात्मगुणो नार्थगुण इत्यत आह-- ज्ञानस्येति । स्वोक्तौ तथाभावादाह--प्रायश इति । दोषाभावेति । द्वयोर्बहुवचनान्तानां द्वन्द्वः। तावतो दश । तत्रादौ शब्दगुणानां तेषामन्तर्भावायाह--श्लेषोदेति । घटनायां वर्णरचनायाम् । तदंशे सर्वत्र माधुर्यसत्त्वे मानाभावात्। प्रसादस्य सर्वरससाधारण्याच्चाह– –प्रसादाभीति । प्रतिपाद्येति । प्रतिपाद्यस्य युदुद्भटत्व–मनुद्भटत्वं च ताभ्यामित्यर्थः । ग्राम्यत्वकष्टत्वयोस्त्यागादिति । अत्रेदं चिन्त्यम्--कष्टत्वमोजो–व्यञ्जकवर्णत्वम्, सुकुमारत्वं माधुर्यव्यञ्जकवर्णत्वम् । तथा चानयोः परस्पराभावत्वा – भावात्कथं तेनान्यस्यान्यथा सिद्धिरिति । अर्थव्यक्तेरित्यस्य गतार्थतेत्यस्यानुषङ्गः। इति शब्दः गुणान्तर्भावादिसमाप्तौ । अन्यथा वैचित्र्यमात्ररूपत्वेऽपि गुणानन्तर्भावे गुणभेदापत्ते–रिति । एतेन चमत्कारानुगुणत्वरूपस्य वैचित्र्यस्य गुणत्वसाधकतेत्यपास्तम् । कान्तिश्चेत्य–स्यैतानीति शेषः। अनधिक– पदेत्यारभ्योक्तानीति तदर्थः । क्रमेणाह--अधिकेति । अर्थव्यक्तेः संग्रहायाह–स्वभावेति । कान्तेराह--रसेति । प्राधान्ये रसत्वमन्यथा रसवदलंकारत्वमिति भावः। समाधिस्त्विति । ज्ञानरूप इत्यर्थः । तस्यात्मगुणत्वादिति भावः। तदाह--कवीति । नतु गुण इति । अर्थस्य तत्कारणमिति शेषः । प्रतीति । तस्या अपि विषयतासंबन्धेन तद्वदर्थवृत्तित्वादिति भावः । उपसंहरति--अत इति । अथ यासु रचनास्वन्तर्भाव उक्तस्ता रचना आह--तत्रेत्यादिना । तत्र तासां मध्ये । शर्भिः शषसैः। 'अन्तःस्थाभिश्च' इति पाठः। यरलवैरिति तदर्थः। वक्ष्यमाणैरित्यस्यानुपदमित्यादि । अवृत्तिर्वृत्तिसामान्याभाववती । बाधादाह–मृदुवृत्तिर्वेति ।

गुणस्यास्य माधुर्यस्य । नैकत्व्येन संनिवेशिताश्चेदित्यस्यानुषङ्गः । अपिनानुकूलत्वसमुच्चयः। तदेवाह––यदीति । तदायत्तस्तदधीनः। वर्गेत्यस्य टवर्गान्येत्यादिः। अत्रारुचिबीजमुक्तमेव । उदेति । उदाहरणमित्यर्थः । तामिति । हे मे स्वान्त मनः! तां श्रियं कृष्णमूर्तिशोभां शान्तये चिरं कलयेत्यर्थः। नैचिक्यो गावस्तन्नेत्रचुम्बितामित्यर्थः। स्वेदाम्ब्वीति। गतोऽयं श्लोकः(२३८ पृष्ठे) । यद्यपि पाल्यग्रे 'दोलायितश्रवणकुण्डल' इति तत्र पाठः, तथापि टवर्गस्य वर्ज्यत्वादाह – 'अन्तः– स्थितालसविलोकन' इति । अत एवानयोर्मध्ये 'यथा वा––स्मृतापि' इति क्वाचित्कोऽपपाठ इति बोध्यम् । अत एवाह––प्रथमे इति । तामित्यत्रेत्यर्थः। विनिगमनाविरहादाह – भगवदिति । तद्गतेति शान्तगतेत्यर्थः। द्वितीये स्वेदाम्ब्विति पद्ये । स्मृत्युपेति । तद्विषयेत्यर्थः । गतस्येत्यस्य माधुर्येत्याद्यनुषङ्गः । (प्रसाद?) ओजसः स्थल आह––नैकत्व्येनेति । 'टवर्गजिह्वा' इति पाठः। 'टवर्गझय्' इत्यपपाठः। गुम्फो रचनाविशेषः व्यञ्जक इति शेषः । बहुलैरित्यनेनान्येषामपि सत्ता सूचिता । तदाह––अस्मिन्निति । वर्ग्या वर्गसंबन्धिवर्णाः। अस्य ओजसः। चेदन्तं पूर्वान्वयि । सवर्णा अपीति । गुणस्येत्यादेः सर्वस्यानुषङ्गः। ओजस उदाहरणमाह – यथेति ।

मात्रपदेन वर्णविशेषनियमादिव्यवच्छेदः। घटना रचना । व्यञ्जिकेति शेषः। उदेत्यस्य यद्यपीत्यादिः । अत्र प्रसादे । तथापि यथेति । विशेष्योदाहरणमित्यर्थः । चिन्तेति । 'एतत्त्वां विनि–' इति पाठः । जेष्यति पीडादानेन । मानमलीमसत्वन्मुखसादृश्यस्य स्वस्मिन्संपादनेन वा । अत एव राकापतिरित्युक्तम् । राका पूर्णिमा । अन्यदा तु चन्द्रे सर्वथा साम्याप्रसिद्दिरिति भावः । तथा ओजोनुकूलवर्णेत्यर्थः । रसस्य वीररौद्रवीभत्सात्मकस्य । भावस्य च व्यभिचारिभावस्य च ।

प्रसादस्योदाहरणान्तरमाह––यथा वेति । उदाहरणान्तरदाने बीजमाह––अत्रेति ।

स्वाव्यवहितोत्तरत्वम् । किंचिदीषत् स्वानन्तर्यम् । एवं वर्णानां स्वानतर्यं सकृत्किंचिच्छ्रव्यमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । अत एवाग्रे ततोऽप्यधिकमित्युक्तम् । एतच्चेति । स्वसमानवर्ग्यानन्तर्यं चेत्यर्थः । तेषां तयोरानन्तर्ये बोध्यमित्यन्वयः। ईषत्पदार्थमाह – निर्माणेति । साधारणैरपि निर्माणमार्मिकभिन्नैरपि । आद्योदाहरणमाह––खगेति । द्वितीयोदाहरणमाह––इतीति । चतुर्णां गतिमुक्त्वा पञ्चेति । न तथा नाश्रव्यम् । स्वानन्तर्यमिति।

पञ्चमानामित्यस्यानुषङ्गः । एतेषामपवादमाह––एतानीति । गुर्विति । गुरुवर्णव्यवधानेनेत्यर्थः। 'काक' इति इति पाठे संबोधनम् । तं प्रत्युक्तिः । युक्तस्तु सप्तम्यन्तपाठः । तत्त्वकथा ब्रह्मकथा । सर्वस्माद्विषयादाकृष्य । एकरसं स्वमयं ब्रह्ममयं च । गुरुर्द्वेधा, दीर्घः संयोगपरश्च। तत्राद्योदाहरणमुक्तम्, अन्त्यस्योच्यत इत्याह––इदं त्वित्यादि । गुरुव्यवायेन तदंशे दोषाभावो न सर्वांशे इत्याह – इदं त्विति । प्रायेणेति । श्रुत्यकटुत्वे तु न तथेति भावः । उपसंहरति––एवमादय इति । आद्योदाहरणं हरिणीत्यभिप्रायम् । गतस्येत्यस्य संयोगस्य दीर्घानन्तर्यमिति शेषः। न दीर्घादव्यवेति । परसवर्णेनैव व्यवधानादिति भावः । समस्ते पदे विशेषमाह – नवाम्बुदेति । अदोष इति । वस्तुत एकपदगत्वेन तत्त्वाभावादिति भावः। असकृत्तु सुतरा–मिति । भिन्नपदगतस्य संयोगस्य दीर्घानन्तर्यमसकृच्चेत्तर्हि सुतरामश्रव्यमित्यर्थः । अश्रव्यत्वमंशे इति शेषः । काव्यस्य पङ्गुत्वमिवेत्यन्वयः । रसाद्यप्रतीतेस्तत्त्वमिति भावः । किलकिञ्चितानि हावविशेषा इत्यर्थः। प्रयुक्तं तु संध्यकरणमित्यनुषङ्गः । एवमग्रेऽपि । असकृदेवेति । अन्यथा शास्त्रानर्थक्यं स्यादिति भावः । यवलोपे 'लोपः शाकल्यस्य' इति । तत्र यलोपोदाहरणमाह––अपर इति । इषव इति 'इव त' इति पाठान्तरम् ।

भुजगेति । हे पृथ्वीनाथ, तवामात्या गारुडमन्त्रा इव भुजगाहितप्रकृतयः, तारा इव तुरगा इव सुखलीना इत्यन्वयः । भुजगानं सर्पाणां विटानां चाहिता प्रकृतिर्येषाम् । सुखेष्वासक्ताः । सुष्ठु खे आकाशे लीनाः । सुष्ठु खलीनं येषां ते तादृशाश्चेत्यर्थः । उपसंहरति––एवमिति । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । सर्वेऽपि वर्णानां स्वानन्तर्यमित्यादिनोक्ताः।

तत्र तेषां मध्ये । ये चेत्यादौ यथाक्रमं सप्तम्यन्तद्वयानुषङ्गः । समासमित्यस्य वर्जयेदित्यत्रान्वयः । अग्रिमसर्वषष्ठ्यन्तानामसकृत्प्रयोगामित्यत्रान्वयः। सवर्णेति । तुल्यास्यमिति सवर्णसंज्ञकेत्यर्थः । अपिना सकृत्समुच्चयः । नैकव्येन प्रयोगं वर्जयेदित्यस्यानुषङ्गः।

'चलन्' इति पाठेऽपि स एवार्थः । वशंवदितानि स्वाधीनीकृतानि । सायाहनि सायंकाले । हीरेति । हीरैर्हीरवद्वा स्फुरन्तो ये रदना दन्तास्तेषां शुभ्रिम्णा शुभ्रत्वेन शोभते तच्छीलम् । सान्द्रं घनममृतं यस्मिंस्तत् । यद्वा नञ् काक्वाम् । अपि तु दूरीकरोत्येव । परिवेषच्छलेनेति भावः । यदि त्विति । दन्तकिरणरम्यं कमलशोभापहारीत्यर्थः।

हरन्ति । ममेति शेषः । नायकोक्तिरियम् । पूर्वार्धं तदवयवभूतम् । जिह्वेत्यस्य विसर्गादिशेत्यादिः । एवमग्रेऽपि । कलितेति । नायिकोक्तिः सखीं प्रति । कलितः कृतः

कुलिशवद्वज्रवद्धातो यैस्तादृशाः केऽपि विलक्षणा वाताः खेलन्ति क्रीडां कुर्वन्ति । अत इह देशे मम जीविते कुशलं कथं जायताम् । वाशब्दः पादपुरण इवार्थे वा । कारणान्तरमाह– –अयमिति । हे आलि! माकन्दतरुमौलावाम्रतरुमस्तके गुञ्जन्नयमपि चञ्चरीको भ्रमरः। बतेति खेदे । मदीयां चेतनां चुलकयति । चुलकवदापिबतीत्यर्थः । मलयाचलस्थतरुस्थितसर्पमुखनिःसृता इत्यर्थः । अत एव कृतान्ताः । अत्र सकृत्सत्त्वेऽपि प्राचुर्याभावः ।

अलका इति । यस्या इति शेषः । पुङ्खयुक्तबाणसदृशलीलाः । चपला विद्युत् । एतेनान्यत्सर्वं रमणीयमिति सूचितम् । वचन इति । हे कोमले, तव यत्र वचने सा माधुरी, स्वान्ते पुर्णा करुणा चाभूत् । हे हरिणाक्षि ! अधुना । हेति खेदे । कथमिव तत्र यथाक्रमं कटुता कठोरता चाविरासिदित्यर्थः । अत्रोत्तरार्धे टवर्गझयां नैकव्येन प्राचुर्य बोध्यम् । अत एवाह – अधुनेति । अखर्वं गर्वमित्यन्वयः । गहनं काननम् । साध्विति । एकत्र सत्त्वेऽपि प्राचुर्याभावः । हकारघटितसंयोगस्यासकृत्प्रयोगोदाहरणं त्रुटितमत्र । निकाय्यं निवासम् । तां सपत्नीम् । नायिकोक्तिर्नायकं प्रति । आवहतीति । अतस्तदन्यत्वं निवेशितमिति भावः। इयमिति । अधुना द्वितीयेऽह्नि।

अयीति । अयि तन्वङ्गिः, यदि वदनं मनाक् मन्दस्मितमधुरं कुरुषे तर्हि अधुनैव । न तु कालान्तरे । हन्तेति हर्षे । चन्द्रस्य साम्राज्यं शमितं कलय । जानीहीत्यर्थः। कखेति । खादिधातुपाठे इति भावः । व्यङ्ग्येति । व्यङ्ग्यास्वादान्यो यो योजनाविशेषः । पदार्थानां तदपेक्षा नेत्यर्थः । यतो हीति निपातसमुदायो हेतौ । सुतरामिति । पूर्वोक्तसर्वानुषङ्गः । तनीयानपि पदार्थो रजःकणः पदार्थैकदेशश्च स्वातन्त्र्यं स्वाभिमुखत्वं कुर्वन्नित्यर्थः। निबन्धनं शक्तावपि प्रमादित्वरूपं भवतीत्यर्थः ।

अनुन्नतेति । अनुन्नतविस्तारतया चेत्यर्थः । सुसुखमत्यन्तमुखं यथा तथा । क्वचित् 'सुखम्' इत्येव पाठः। सौधमौलिं सुधानिर्मितप्राकारोर्ध्वप्रदेशम् । मुदां प्रौढिमित्यन्वयः । उपसंहरति – इत्थमिति । प्रसङ्गाद्वृत्तिं निरूपयति – एभिरिति । माधुर्यभारेण भङ्गुरोऽत एव सुन्दरः पदानां च विन्यासो रचना यस्यां सा । निर्मातुर्व्युत्पत्तिमुद्गिरन्तीत्यन्वयः । प्रसादगुणेन युता । गृहीतः परिपाको रसचर्वणा यस्यां सा ।

कीर्णं व्याप्तम् । श्रियं शोभाम् । तन्वी कृशा । अस्या वैदर्भ्याः भङ्गमुदाहरति – यथेति । अत्र लज्जेति पृथक्पदम् । तेन समानकर्तृकत्वोपपत्तिः। एवमिति उक्तस्थल एवेत्यर्थः नैकत्येनासकृत्प्रयोगोऽश्रव्यः इति भावः। प्राचुर्यमिति । तथा चाश्रव्यमिति भावः। स्वात्मेति । स्वात्मघटितः सर्वर्णझय्द्वय घटितश्चेति दोषद्वयम् । घटितस्येति । द्वयस्य संयोगस्येत्यत्रान्वयः। सकृदिति तस्य शेषः। तस्य च प्रयोग इत्यत्रान्वयः। एवमग्रेऽपि । तस्य प्रकाशने कर्तृत्वम् । निर्माणेत्यस्य काव्येत्यादिः ।

अथ रसनिरूपणानन्तरम् ।

भावना पुनः पुनरनुसंधानम् । अत एव च भावनायामतिव्याप्तेरेव च तद्विशेषणत्वे व्यञ्जकत्वविशेषणत्वे।

अस्तु वा प्राधान्येनेति । रसं प्रति गुणीभूतत्वेऽपि वाच्यातिशायित्वात्तद्ध्वनित्वं राजानुगम्यमानविवहनप्रवृत्तभृत्यस्येव रसापेक्षयापि हि अस्य प्राधान्यमस्ति । अत एव न भावध्वनिविलोप इति भावः । तथापि उक्तस्थलेऽव्याप्त्यापत्त्यभावेऽपि । तथापि विभानुभावाभिन्नत्वे सति [शब्दभिन्नत्वे सति] रसव्यञ्जकत्वमित्युक्तावपि । भिन्नत्वे सतीत्युपलक्षणं शब्दभिन्नत्वे सतीत्यस्यापि । नापीत्यस्य वाच्यमित्यत्रान्वयः । चर्वणा आस्वादः चर्वणायामतीति । रसाभिव्यञ्जकचित्तवृत्तित्वस्य तस्यां सत्त्वादिति भावः ।

काल । गुरुद्रवं नितरां हालाहलवद्विजानती सा बाला नीलोत्पलमालामपि व्यालावलिं किलामनुत इत्यन्वयः। तस्य ज्ञानस्य । चित्तवृत्तित्त्वाच्चेति । अत्रैवानुभावभिन्नत्वे सतिति विशेषणदाने को दोष इति चिन्त्यम् । अखण्डं भावत्वमिति शेषः । तत्त्वे अखण्डत्वे । विशेष्यमात्रोक्तौ तेषां शब्दवाच्यत्वे तत्वापत्तिः अतो विभावादीति । तावन्मात्रोक्तौ रसेऽति प्रसङ्ग इति समुदितमुपात्तम् । अञ्जितोऽभिव्यक्तो व्यभिचारी भाव इत्यर्थः। स्थायिभावेति। प्रतिपादितमेतदधस्ताद् ग्रन्थकृता । सापि तद्गतानां तेषां तथाभिव्यक्तिरपि । व्यङ्ग्यान्तरेति। रसापेक्षया भिन्नं यद्व्यंङ्ग्यं वस्त्वलंकारादि तद्रीत्येत्यर्थः । तथा च रसापेक्षयापकर्षः सूचितः । अत्र भावे । तस्यैव व्यभिचार्यन्तरस्य । प्रकरणादीनां तात्पर्ये नियामकत्वेन न तदापत्तिरित्याशयेन सिद्धान्तमाह – वस्तुतस्त्विति । तदीयेति प्रधानभावीयेत्यर्थः। नान्तरीयकत्वे हेतुरयम् । अत एवाग्रे ‘अत एव नान्तरीयकस्य’ इति वक्ष्यति । तनिमानमिति । कृशि–

मानमित्यर्थः। विनिगमनाविरहादाह – अमर्षादौ वेति । एवं सति व्यभिचार्यन्तरस्य प्रधानभावेऽङ्गत्वे सति । भावशरीरनिविष्टहर्षादीनाह – हर्षादय इति । एतेन पुत्रादिविषयरतेर्मुनिना भावत्वगणनेनेत्यर्थः ।

तदाह – उच्छृङ्खलेति । तत्र हर्षादीनां मध्ये । देवेत्यादि उत्पत्त्यन्तो विभावो यत्र जायते, नेत्रेत्याद्युक्ता अनुभावा यत्र जायन्ते तं हर्षमादिशेदित्यर्थः । तदा अवधिकाले । अथ हर्षानन्तरम् । श्रीरित्यग्रे चेति शेषः । तद्ध्वनित्वं भावध्वनित्वम् । पुर्वमते स्मृतित्वेन स्मृतेर्वाच्यत्वात्कथं भावध्वनित्वमत आह – बुद्धेरिति । शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकस्येत्यर्थः। द्वितीयमते बुद्धिस्थत्वस्य वाच्यत्वेऽपि न स्मृतित्वस्य तत्त्वमित्याह–स्मृतित्वेन स्मृतेरिति । व्यक्तिर्व्यञ्जना । 'व्यङ्ग्यस्य कथमपि वाच्यवृत्त्यनालिङ्गितस्यैव चमत्कारित्व–मित्यालंकारिकसमयः' इति पूर्वतनग्रन्थेन विरोधाच्चिन्त्यमेतत् । व्यङ्ग्यतावच्छेदकतया भासमानजात्यादिरूपेण यत्र वाच्यता तत्रैवाचमत्कारिता । पूर्वोदाहरणे हि मनोरथ–त्वेच्छात्वयोर्घटत्वकलशत्ववदेकतया तेन रूपेणैव वाच्यतास्तीति न दोष इत्यपि कश्चित् । तस्या नायिकायाः। विभाव एव नायिकारूप एव । कथंचित्सामग्र्यन्तराभावकृतः क्लेशः। सपुलकतन्विति क्रियाविशेषणम् । गवाक्षे विनिहितवदनमित्यन्वयः। चकितेत्यत्र कर्मधारयद्वयम्। तेनेति । प्रियेणेत्यर्थः। तत्कर्तृकमिति यावत् । पुलकादेर्दर्शनमित्यत्रान्वयः। तत्कुचेति । नायिकाकुचेत्यर्थः। एवमग्रेऽपि । सद्मशब्दार्थमाह – सदनेति । तरसा श्रीघ्रम् । स्मितेनार्द्रमिव नमयांचकार । अम्बुजालिं कमलपङ्क्तिम् । जनितश्चासावुपप्लवश्च । उपद्रवश्चेत्यर्थः। धावं धावं धावित्वा धावित्वा । कथमिति । वस्तुध्वनित्वस्यैवौचित्यादिति भावः। तस्य चिन्ताभावरूपवस्तुनः। उपयोगिता पोषकता । विधिर्दैवम् । इयं तु शङ्का । तुरेवार्थे । सुषमा शोभाविशेषः। श्रमस्तदाख्यो भावः। कारणेति । तच्च स्फुटीभविष्यति । लक्षणेति । मुन्युक्तेत्यादिः। अनुपपत्तिरसमावेशरूपा । विवक्षितमिति । एवं तु केचिद्ग्रन्थोऽपि सुयोज इति भावः। हतकेन हतसदृशेन । भाग्यरहितेनेति यावत् । वनजाक्षी जलजाक्षी । सहसा कारणं विनैव। परा उत्कृष्टा सरस्वती । श्रुतिरित्यर्थः। विनिगमकाभावादाह –तज्जन्यमिति । चिन्तौत्सुक्यादिरूपविभावत्रयतः, शिरसोऽप्यावृत्त्वादिरूपानुभावत्रयतो दैन्यं भावं जानीयादित्यर्थः। वचनान्तरमाह – दौर्गत्यादेरिति । अनौजस्यमोजोगुणाभावः। सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायलभ्यार्थमाह – न तु विधिनेति । जात्यैव स्वभावेनैव । तेनैव पतितेनैव।

तथाविधं पातित्यजनकम् । तस्य रामस्य । तस्याः सीतायाः । साम्यमित्यस्यानुषङ्गः । एवालमिति । अलंकुरुत एवेत्यर्थः । न तु स्वयं प्रधानं येन गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वापत्तिरिति भावः । उपादानलक्षणामूलध्वनिभ्यामिति । स्वार्थमुपादायेतरार्थलक्षणमुपादानलक्षणा । लक्ष्यतावच्छेदकं चातिक्लेशे तदत्यक्तत्वं मत्पदस्य । वनवाससखीत्वमित्यादि च तत्पदस्य। व्यङ्ग्यार्थमाह – कृतध्नत्वेत्यादि । यथाक्रममन्वयः । तदेवेति । दैन्यं परिपोष्यत एवेत्यर्थः। न तु प्राधान्यं येन दैन्यध्वनित्वोच्छेद इति भावः । सेतीति । यतस्तेन तद्धर्मप्रकाशोऽतो लेशतोऽङ्गतः प्रतीयमानया सेति स्मृत्या च दैन्यं परिपोष्यत एवेत्यस्यानुषङ्गः। न तु प्राधान्यं येन स्मृतिध्वनित्वं स्यात्, न दैन्यध्वनित्वमिति भावः । यत्र चिन्तायाम् । देहानुपस्कृतिर्देहाप्रसाधनम् । वितर्को वक्ष्यमाणस्वरूपः । अस्तपल्लवेति पञ्चम्यर्थे बहुर्व्रीहिः। पल्लवपदेन तच्छोभा । अकृतप्रतिमेति । उपमानमित्यर्थः । कृता मृगीदृश इत्यनयोः सर्वत्र संबन्धः । तदप्राप्तिस्तादृशनायिकाप्राप्तिः । प्रतीयेत्यस्य प्राक्प्राधान्येनेत्यादिः। उपयोगः प्राशनम् । संमोहेति अनयोः । समूहो यत्रेत्यर्थः । तत्र शयनादीनां मध्ये । उत्तमे पुरुषे इति। ‘उत्तमसत्वः प्रहसति गायति तद्वच्च मध्यमप्रकृतिः। परुषवचनाभिधायी शेते रोदित्यधमसत्त्वः ॥’ इति प्रदीपविरुद्धमेतत् । अव्यक्तेति । अस्पष्टाक्षरासंबद्धवाक्यैरित्यर्थः। सुकुमारेति कर्मधारयद्वयम् । शनैरित्यनेनाव्यक्तत्वं किमपीत्यनेनासंगतत्वम् । त्रिलोकीं कोकनदयन् । आलम्बनेति क्रियाविशेषणम् । तन्निष्ठेति । मत्तनिष्ठेत्यर्थः। तद्ध्वन्युपेति । मदभावध्वन्युपेत्यर्थः । ननु क्षीबपदेन विशेषणविधया वाच्यस्य मदस्य कथं ध्वनितास्पदत्वम्, कथमपि वाच्यवृत्त्यनालिङ्गितस्यैव व्यङ्ग्यस्य चमत्कारित्वमिति स्वयमेव प्रागावेदनात् । एवं च स्वभावोक्त्यलंकार एवायमत आह – इदं वा पुनरिति । हि यतो मधुरसान्मधुरं तव स्वस्य । स एव मादकद्रव्यसेवनरूपः प्रागुक्त एवेत्यर्थः । अधिकेति । पपहहभभेत्यर्थः। निरूपणं चेत्यस्योभे इति शेषः। अध्वेति त्रयाणां द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः। अनुभावकैरित्य–स्याग्रेतनैरन्वयः। संवाहनं सेवनम् । मोटनं मोडनमिति भाषाप्रसिद्धम् । मन्दैरित्युत्तरान्वयि। अतो ग्लानेरिति । उक्तहेतुद्वयाद् ग्लानेः सकाशादित्यर्थः। दृष्टान्तेन सुषुप्तेरेव लाभः, न तु स्वप्नस्येत्याशयेनाह – सुषुप्तौ हीति । नैवेति । यत्नं प्रति तस्य कारणत्वादिति भावः। ननु स्पष्टार्थमेव तदस्तु, अत आह – शीङ्गेति । प्रकारतयेति भावः । तस्या निद्रायाः। रत्नसानुः सुमेरुः। मृद्वीका द्राक्षा । निर्यन्निःसरन् । झरी प्रवाहः। तस्माद्वीररसध्वनेः। मदन्य इतीति

गर्वाकारः। सोल्लुण्ठं साभिप्रायम् । वचनेन आ मूलादित्यादि मदन्य इत्यन्तेन । दोषा रात्रिः। ये ज्वरादय इति । लोके इति शेषः। इह शास्त्रे । तत्प्रभवो ज्वरादिप्रभवः। तदुदन्तेति। नायकोदन्तेत्यर्थः। मुखे इत्येकवचनेनैकवार्तैव सर्वाभिरुच्यत इति ध्वनितम् । तदलाभाद्दैन्यं दृष्टौ । भीरोर्भयशीलस्य । सत्त्वं प्राणी । स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषः। औत्पातिकैरुत्पातसूचकैर्घोरसत्त्वदर्शनादिभिः। मनःक्षेपश्चित्तवृत्तिविशेषः। केलीरभसेन क्रीडारभस्येन । नायकोक्तिरियम्। आराद्दूरम् । ततोऽचिरस्थायित्वेन विद्युच्छोभालाभः। पत्या तत्कर्तृकम् । 'शब्दानुशासनमा-चार्येण' इतिवत्प्रयोगः। शैशवेनैवेति । बालापदबोध्येनेत्यर्थः। तस्या लज्जायाः। एवं च मूले कुठारान्न तदाशङ्केति भावः। ननु बालापदं न शैशवबोधकम्, किं तु विशेषबोधकमत आह -इदं वेति । कशां ताडन-रज्जुम् । वस्तुनस्तत्त्वाभावादाह-लीलेति।

अनिदंजन्यत्वादिति । एतज्जन्यत्वाभावादिति यावत् । अन्यथेति । निद्रयेत्यर्थः। एतदिति । स्वप्नेत्यर्थः। मृषेति । मिथ्याभाषिन् । इह प्रवासे । प्रियतमेति । नायिकेत्यर्थः। अत्रोदाहृतमिति । अस्यापि वाच्यातिशायित्वादेतद्ध्वनिव्यवहारोऽपि । तथा च सांकर्यमिति भावः। तत्पूर्तिर्निद्रापूर्तिः । वारिवाहो मेघः । अमुं विबोधम् । सिंहावलोकनन्यायेनासूयाध्वनित्वं निराचष्टे - न त्विति । हि यतः । तस्मिन्विबोधे । तस्या अप्यसूयाया अपि । स्वप्नस्य वाक्यार्थतेति न शङ्क्यमित्यस्यानुषङ्गः। जलाहरणकर्तृत्वबोधकवारिवाहशब्दस्य सत्त्वात्, अत आह - अस्तु वा स्वप्नभावेति । इदं वक्ष्यमाणम् । सकलां यामिनीमभिव्याप्य सह स्थितवतीं निद्रां गाढमालिङ्ग्याथ च प्रातस्तां विहाय स चेतनामलिलिङ्गेत्यन्वयः । नन्वेवं विबोधभावध्वनित्वाभावेऽपि कस्येदमुदाहरणम्, अत आह - यथेत्यादि । प्राग्वद्विबोधवत् । कारणानां परकृतावज्ञादीनाम् । कार्याणां मौनादीनाम् । आमृष्य संस्पृश्य । जोषं जोषमिति । निर्निमेषं दृष्ट्वा दृष्ट्वेत्यर्थः। जोषमेव तूष्णीमेव । भामिनी कर्त्री । अत्रादिसंग्राह्यविभावानुभावयोः सत्वमित्याह-इह त्विति । इदं च निर्निमेषनिरीक्षणं सेवार्थकजुषा णमुला च गम्यं तदाह-निर्निमेषेति । इदमुपलक्षणम् । मौनमप्यनुभावो बोध्यः । किं भेदकमिति । उक्तकारणकार्ययोस्तु ऐक्यमेवेति भावः । तत्र तु विषयवैलक्षण्ये तु । कार्येति । क्रोधामर्षयोर्यथाक्रममित्यादिः। हर्षाद्यनुभावानामिति । हर्षादिजन्यानुभावानामित्यर्थः । भावविशेषोऽभिप्रायविशेषः । अनुभावेत्यस्य हर्षादिजन्येत्यादिः।

तदवहित्थम् । भयादिभिर्विभाव्यं जन्यमित्यर्थः। गुरुषु तत्समीपे । गोपानां प्रसङ्गे इत्याद्यन्वयः। पन्नगपतेः कालियस्य । साश्चर्यमाश्चर्येण सहितम् । ताण्डवविधिं यदुपतेरिति भावः। तादृशेति। विषवमनकर्त्रित्यर्थः। असदिति । अविद्यमानदोषकथनमित्यर्थः। अङ्गाधिपतेः कर्णात् । परेति। उत्कृष्टेत्यर्थः । पराभूतमिति युधिष्ठिरविशेषणम् । न चामर्षोग्रेति । कारणाधिक्यादिति भावः। अप्रतीतेरिति । अस्यां वधादीच्छापि न । तस्मिन्नित्यनुभावभेदादिति भावः। असावुग्रता। भेदादिति । गुरुबन्धुवधादिजन्यः स्थायी, वागपराधादिजन्यः संचारीति भेद इत्यपरे । व्यावृत्तय इति । ज्ञानस्योन्मादत्वव्यावृत्तय इत्यर्थः। तस्याप्रसक्तेरिति । मुख्यमरणस्यान्त–र्भावासंभवादित्यर्थः । तत्र हेतुमाह–भावेषु चेति । अङ्गीकुरुते न । न प्रतिवदतीत्यर्थः। अत्र मरणे हन्त पदस्य दुःखातिशयबोधकत्वादिति भावः। प्रकृतेऽनुपदं वक्ष्यमाणरीत्या विप्रलम्भासंभवादाह – कस्येति । करुणस्थायीभावस्येत्यर्थः। अस्य पुरोऽनभिव्यक्तेराह–चरममिति । अत एवैतद्ध्वनित्वम् । तदेवाह – अयं चेति । नन्वस्य प्रधानोदाहरणं कुतो न दत्तमत आह – कवय इति । पुनःशब्दो हिशब्दार्थे । आदिना विपर्ययपरिग्रहः। आलम्बनमाधारभूतम् । ननु नियमे तदभावेऽपि लक्षणे तदनिवेशात्प्रकृते तत्संभव एवात आह–किं भविष्यतीति । ननु न विनेत्यादिनार्थान्तरन्यासस्य प्रतितेः कथं ध्वनित्वमत आह–न विनेत्यादीति । सामान्येन विशेषसमर्थनमत्र बोध्यम् । भास्करसूनौ कर्णे । दुर्योधनस्य जीवितेति संबुद्धिः । हे वीरेत्यर्थः । इवशब्दो वाक्यालंकारे । निर्यासि गच्छसि । विषादध्वनित्वं द्रढयति – अस्मिन्नेवेति । वाच्यध्वनिरिति । लक्ष्यतावच्छेदकं च कर्णदर्शनावधिजीवित्वम्, एकादशाक्षौहिणीपतिवन्द्यत्वम्, प्रतापेनागणितपाण्डवतेजस्त्वम्, पाण्डवानां वनवासादिदातृत्वं वा अतिदुःखित्वम् व्यङ्ग्यम् । परेति । उत्कृष्टेत्यर्थः । युद्ध्वेति । तथा च किं भविष्यतीत्याद्याकारायास्तस्या असंभव इति भावः । तेनागेति । तथा च तद्विभावस्याभाव इति भावः। परेति । बहुव्रीहिस्तृतीयातत्पुरुषो वा । परापकर्षस्यैवाभावादिति भावः। उत्साह–स्येति । तत्स्थायिभावस्येति भावः। अयीति कोमलामन्त्रणे । ‘अमी मे’ इति पाठः। बाहुजानां क्षत्रियाणाम् । अस्य पदार्थस्य । निपतदिति । निपतद्बाष्पसंरोधेन मुक्तचाञ्चल्यास्तारका यस्येत्यर्थः । आलोकेय । लिङो रूपम्। उद्वेगस्येवेति । उद्वेगावेगौ पर्यायौ । चिन्तोत्कण्ठेति। ‘चिन्तोत्कर्ष’ इति पाठान्तरम् । ईष्टानिष्टेति । प्रियानिष्टेत्यर्थः । तद्विभेति । जडताविभावा

इत्यर्थः । रुजा रोगश्चेत्यर्थः । वाशब्दः समुच्चये । विदामर्थाद्रसज्ञानां मतमिष्टम् । दूरतो दूरे । करणैरिन्द्रियैः । प्रणयः स्नेहः । अन्यासामसंभवादाह – तत्तत्प्रेति । चाक्षुषादिरूपास्वित्यर्थः। चाक्षुषादेरिति । सामान्येनेति भावः । प्रकारेति । तत्तत्प्रकारेणेत्यर्थः। अत एव बाहुल्येन अजननादेव । अस्यालस्यस्य । तुल्यत्वेऽपि ग्लान्यादाविति शेषः। यथासंख्यमन्वयः। पारयामि शक्नोमि । आयसी लोहमयी । रसज्ञा जिह्वा । प्रियेति । प्रियस्यागमनं यस्मिन्दिने ततो द्वितीयेत्यर्थः। जडतातो भेदन्तरमाह–जडेति । वाशब्दश्चार्थे । अत्रालस्ये । कथाभिरित्यविवक्षितेति । कथाभिरिति सुरतपरं तत्त्वमेव लक्ष्यतावच्छेदकम् । अतिश्रमयुक्तत्वं व्यङ्ग्यम् । श्रम इत्यस्य व्यङ्ग्येत्यादिः । परिपोषक इत्यनेन श्रमध्वनित्वं निरस्तम् । ननु तस्य तत्त्वे प्रकृते गौरवमत आह – श्रमेति । नन्वेवं सर्वत्र तत्सत्त्वेन विभावभेदोक्तिरयुक्ताऽत आह – अतीति । प्राकृत इति । क्षत्रियोद्भव इत्यर्थः । तत्रत्यानां सीतापरिणयनार्थं जनकगृहे समागतानां सदस्युपविष्टानाम् । शिशुपदेति । एतदुभयपदेत्यर्थः। तुष्णालोलेत्युदाहरणदाने बीजं कथयितुमाह – तृष्णेति । कलयतीत्यादि सत्सप्तम्यन्तम् । कलयति चन्द्रिकापानार्थं स्वीकुर्वति । चकोरव्रजे तत्समूहे । कुलं समूहः । धुन्वति टंकारयति । विधौ चन्द्रे । धाराधरेति । मेघाच्छादनमित्यर्थः । तदीयेति । धात्रीयेत्यर्थः। प्रकाशेत्यनेन तस्या वाच्यत्वं सूचितम् । वक्तुमिति । तथा चेदमप्यस्या उदाहरणमिति भावः। कार्यकारणयोस्तुल्यत्वादिति। असूयाकार्यकारणयोरिवामर्षकार्यकारणयोरपि विद्यमानत्वादित्यर्थः । असौ असूया प्रतीयत इत्यत्रान्वयः । एवव्यवच्छेद्यमाह – नेति । भेदेन नेत्यर्थः। अत इदं नोदाहृतमिति भावः । ननु पूर्वोदाहरणेऽपि शबलितत्वमत आह – नहीति । ननु रामस्य कुतो नापराधोऽत आह – स्वभावो हीति । अप्रस्तुतप्रशंसैवात्रेति मतं निराचष्टे – अत्राप्रेति । तेषां च अवान्तरवाक्यध्वनीनां च । अस्य अपस्मारस्य । विशेषेति। अपस्मारत्वेनेत्यर्थः । बीभत्सेत्याद्युक्तिस्वारस्यमाह – विप्रेति । अस्यापि च अपस्मारस्यापि। अङ्गत्वमित्यस्यानुषङ्गः। कम्पमानः श्वसन्निति । श्वासजन्यकम्पवानित्यर्थः । च मत्सर इति। मत्सरश्चेत्यर्थः। अहितेति। न हितं व्रतं भगवदनुरक्तिरूपं यस्य तत्संबुद्धिः । अत एव पापात्मन् प्रह्लाद । भावित इति। उत्पादित इत्यर्थः । अवज्ञादिभिरिति । आदिना विरहादयः। यदीति । भगवतो रामस्येयमुक्तिः। सा सीता । जडेति । अचेतनजीवितेनेत्यर्थः । विफलेन विरुद्धफलेन । नन्वत्र निर्वेदस्थायिकशान्तरसध्वनित्वमेवात आह – नित्येति । असौ निर्वेदः।

भवदिति । विष्णुं प्रति भक्तोक्तिः। हे क्षपितमुर मुरजित् । जयविजयौ द्वारपालौ । ते अनिर्वचनीयप्रभावास्ते। भवद्द्वारि भवन्नेत्रपातोत्कण्ठया कीटा इव वितिष्ठन्त इत्यन्वयः। वराका दीनाः। नाभिव्यज्यत इति। धनाद्यभिलाषेणापि तदुपपत्तेरिति भावः। इतीत्यस्याभिव्यज्यत इत्यस्यानुषङ्गः। चेत् यद्यपि। नन्वस्या अप्राधान्येन कथं तत्त्वमत आह – इदं वेति। अस्य भावस्य। अन्तर्भावे हेतुमाह – असूयात इति।

ननु सूक्ष्मभेदप्रयुक्तभेदः कुतो नात आह – मुनीति। संचारीति षष्ठ्यर्थे सप्तमी।

तत्र निरूपणीये रसाभासे।

यत्र विभावादौ। तेषां लोकानाम्। आदिना गुरुपत्न्यादिसंग्रहः।

तत्र तयोः। तस्मादिति। तथा चानुचितविभावलम्बनकरतित्वं तत्त्वं ज्ञेयम्। आदिना हासादिपरिग्रहः। इत्थं च तथाविशेषणे च। इतिरपरमतसमाप्तौ। चस्त्वर्थे।

'तत्र रसाभासेषु। आदिना भावपरिग्रहः।' निर्मलस्य निर्दुष्टस्य। हेतुत्वेनेत्यस्य न समानाधिकरणमित्यस्यानुषङ्गः। नन्वत्र मते दुष्टो हेतुरितिवद् दुष्टो रस इत्यादिव्यवहारानुपपत्तिरतो मतान्तरमाह – नहीति। आत्महानिः स्वरूपहानिः। अश्वाभासेति। अश्वे इति भावः। सौधेति। सुधानिर्मितराजगृहोपरितनप्रदेशमित्यर्थः। फेनस्यात्यन्तस्वच्छत्वादुक्तिः। पुष्पशयने पुष्पशय्यायाम्। अहहेति शङ्कायाम्। अनुचितेति। अनुचितः प्रणयो यस्यामित्यर्थः। यस्या इति वा। इदमाद्योदाहरणमित्याह – निषिद्धेति। अस्या नायकनिष्ठायाः। परेत्यस्य विबोध्येति। बोधितेत्यादिः। स्पर्शेति। स्पर्शकृतत्रासेत्यर्थः। अनुभयेति। नायके सत्त्वेऽपि नायिकायामभावादिति भावः। हेतुरिति। तथा च तृतीयोदाहरणमेतन्नाद्यस्येति भावः। समाधत्ते – अस्याश्चेति। चो यत इत्यर्थे। व्यनक्तीत्यत्रास्यान्वयः। रतिमिति। नायिकासंबन्धिनीं रतिमपीत्यर्थः। हर्षसमुच्चायकोऽपिः। नन्वेवं विनिगमनाविरहोऽत आह – परं त्विति। नायिकानिष्ठा तु स्मेरेति पदमात्रव्यङ्ग्यत्वान्न वाक्यार्थः। तथा चाद्योदाहरणतास्य सुस्थेति भावः। द्वितीयेदाहरणमाह – यथा वेति। भवनं स्वगृहम्। विज्ञानाय तदङ्गीकाराय तेषु तरुणेषु। करुणायामन्वयः। परमेत्यस्य तरुणसंबन्धीत्यादिः। बह्विति। तरुणेष्विति बह्वित्यर्थः। तृतीयोदाहरणमाह – यथा वेति। भुजेति रूपकम्। उपेति। आभासत्वमिति शेषः। प्रथमोदाहरणसंग्रहायाह – अत्रेति। अत्र वक्ष्यमाणोदाहरणे किं रसो वा तदाभासो वेत्यर्थः।

स्फारिता विस्तृताः। प्रथमा इत्यनेन पूर्वं दर्शनाभावः सूचितः। सभक्तित्वमित्यादिद्वितीयान्तानां व्यञ्जयन्तीभिरित्यनेनान्वयः । रसाभास एवेत्यस्य व्यङ्ग्य इति शेषः । एवेन रसव्यवच्छेदः। प्राञ्चस्त्विति । अत्रारुचिबीजं तु रत्यनौचित्यस्यापरिणीते इवात्रापि सत्त्वम् । नहि लक्षणे तथा निवेशोऽस्तीति । तत्र रसाभासानां मध्ये । एकं क्षणमिति पूर्वान्वयि । अपरमुत्तरान्वयि। ननु सीतायास्तदभावेऽपि लङ्केशे तत्सत्त्वमत आह – जगदिति । उक्तिभिरिति । यथाक्रममिति शेषः । तथैव जगद्गुरुपत्नीविषयकतयैव । प्राधान्येनेति । तथा च न तद्भावाभासाध्वनित्वमिति भावः । कलहशीलेति । अवीतरागादिविषयमिदम् । अत एवाह – वीतेति । कदर्यो निन्द्यः। कातरो भीतः । एवमेव रसाभासवदेव । खेदकलिता खेदव्याप्ता । विनिगमनाविरहादाह – अन्यस्येति । अत्र च स्वात्मत्यागेति विषयविद्योभयकर्तृकस्वत्यागेन विषयविद्ययोः कृतघ्नत्वम्, नायिकाकर्तृकस्वीयात्यागेन चास्यां नायिकायां लोकोत्तरत्वमित्यर्थः । एवं स्मृतिमेव पुष्यतीत्यर्थः। स च नाशश्चोत्पत्त्यवच्छिन्न एवोत्पत्तिकालावच्छिन्न एव । मुदिरालिर्मेघपङ्क्तिः। नाशस्य साक्षात्तत्कार्यत्वाभावादाह – तदभीति । ननु ततः किमत आह – चमत्कारेति । एवं च यत्कृतो यत्र चमत्कारस्तत्र तद्व्यवहार इति भावः । सामानाधिकरण्यमिति । एकदेशवृत्तित्वविशिष्टैककालवृत्तित्वरूपमित्यर्थः । सूक्ष्मभेदस्त्वकिंचित्कर इति भावः । शबलतायां त्वेकदेशवृत्तित्वरूपमेव सामानाधिकरण्यमिति विशेषः। तादृशस्यैव लोकोत्तरस्यैव। एकेति । एकं यत्तादृशं ज्ञानं महावाक्यार्थबोधस्तद्विषयत्वमित्यर्थः। पापमिति । अत्र पापमित्यनेन मतिः, हतकेनेत्यादिनाऽसूया, सीतापीत्यादिना विषादः, सेत्यनेन स्मृतिः, मामित्यादिना वितर्कः, आलोकेयेत्यादिना व्रीडा, किं ते इत्यादिना शङ्का, राज्यमित्यादिना निर्वेदः, इति बोध्यम् । पश्येत्कश्चिदिति शङ्का । चल चपल रे इत्यसूया । का त्वरेति धृतिः। अहं कुमारीति स्मृतिः। हस्तालम्बं वितरेति श्रमः । हहहेति दैन्यम् । व्युत्क्रम इति मतिः। क्वासि यासीत्यौत्सुक्यम् । औत्सुक्यानामिति । मध्ये पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरेणेति शेषः । मूलकृतैव प्रकाशकृतैव । तत्त्वेऽप्याह – न वेति । तत्त्वेऽप्याह – नापीति । अत्र च सहृदयहृदयमेव प्रमाणमिति भावः। उपसंहरति–तस्मादिति । चूर्णिकेयम् । संहतौ मिश्रणे। भाव–संबन्धिशान्त्यादीनां ध्वनय इत्यर्थः।

स्थितौ तद्विषये । तेष्वेव भावेष्वेव । तस्याः प्रधानतायाः । ननु तत्र तत्कृतश्चमत्कारः, अत्र त्वेतत्कृत इति वैषम्यमत आह – किं चेति ।

सामान्येनोक्तमर्थं विशेष्योपपादयति – तथा हीति । अञ्चतीति सप्तमी । उत्पुर्वकेणैतिनेति। उदुपसर्गपुर्वकेणेण्धातुनेत्यर्थः। शङ्कते – उदयेति । अनौपयिकत्वेऽप्रधानेत्यत्राकारप्रश्लेषः।

उदयस्थले दोषं दत्त्वा शान्तिस्थले तमाह – एवमिति ।

एकपदयोरसाधारणस्थानयोः। पततीति सप्तमी । उभयत्र शङ्कते – नन्विति ।

वाच्यान्वयेति । सकलपदानामिति शेषः। वाच्यैः प्रशमादिभिः । व्यङ्ग्यान्वयेति । आरुण्यव्यङ्ग्यरोषान्वयेत्यर्थः। अन्यथा तदङ्गीकारे । न । स्यात् । रोषोदये सुदृक्त्वस्य बाधात् । तथा च रोषप्रशमादिध्वनित्वं सुस्थमिति भावः निर्वासयन्तीं दूरीकुर्वतीम् । मांसलः पुष्टः । क्षणप्राघुणिकोऽतिथिः।

शङ्कते – उभयोरपीति । एवमेव उक्तदोषद्वयाभावेऽपि । प्रधानाप्रधानयोरपीत्यर्थः। पद्यद्वये 'उषसि–' 'क्षमप–' इत्यत्रेत्यर्थः। सहृदयानामिति । अत्र शास्त्रे तेषामेव मुख्यप्रमाणत्वेनोरीकारादिति भावः।

अपिर्भावस्थितिसमुच्चायकः । नन्वेवं वैलक्षण्यानापत्त्या भेदेनोक्त्यसंगत्यापत्तिरत आह – इदं पुनरिति । यदेकत्र शुद्धभावध्वनौ । विशेषणस्याव्यावर्तकत्वाद्विशेष्यमात्रकृतचमत्काराच्चाह – अमर्षादित्वमेव वेति । अन्यत्र भावशान्त्यादिध्वनौ । इतिर्निदानसमाप्तौ। ननु भावशान्त्यादिवद्रसशान्त्यादिः कुतो नोदाहृतोऽत आह – रसस्येति । असंभव इति । तत्त्वे स्थायित्वानुपपत्तेरिति भावः । नन्वभिव्यक्तिनाशादिरेव प्रशमादिरत आह – संभवे वेति । रत्यादिलक्षणो रत्यादिस्वरूपः । समयेन कालेन । हेत्विति । विभावादिरत्याद्यैरित्यर्थः। प्रकरणस्य स्फुटत्वेऽप्याह – उन्नेया वेति । अत एव तन्मात्रत्वाभावादेव । अस्योभयत्रान्वयः।

देवर्षौ नारदे । पितुर्हिमालयस्य । तथापि ध्वन्यमानमात्रत्वेऽपि । अनुरणनभेदेति । ध्वनिभेदेत्यर्थः । तदेत्यादिः । रसीभवति अरसो रसः संपद्यते । एवव्यवच्छेद्यमाह – न संलक्ष्येति । एवमग्रेऽपि । तेषामभिनवगुप्तादीनाम् । वर्णनेन । व्याख्याकारैरिति शेषः। उपपत्तिस्त्वर्थे इति । विभावादिप्रतीते रसप्रतीतेश्च विद्यमानस्य सूक्ष्मकालान्तरत्वरूपस्य क्रमस्य सहृदयेनाकलने तस्य विगलितवेद्यान्तरत्वानापत्त्या रसत्वभङ्गापत्तिः। विगलितवेद्यन्तरत्वं च सकलसहृदयानुभवसाक्षिकमिति तवापि संमतमिति तदुपपत्तिर्बोध्या । नव्यास्तु – वक्तृवैशिष्ट्यप्रकरणादिज्ञानसहितस्यैव व्यञ्जकत्वात्तत्साहितविभावादिज्ञानोत्तरं जायमानरसप्रतीतेर्विभावादिज्ञानापेक्षया विद्यमानक्रमालक्षणेन चालक्ष्यक्रमत्वम् । तच्च

प्रकरणादिज्ञानविलम्बेन विभावादिज्ञानविलम्बेऽपि पूर्वोदाहरणेऽक्षतमेव। नहि विभावादिज्ञानस्य तज्जनकस्य च क्रममादायालक्ष्यक्रमत्वम् । अपि तु तज्जन्यस्य । एतदेवाभिप्रेत्य 'अर्थशक्तिमूलस्य द्वादशभेदाः' इत्यभिनवगुप्तो–क्तिर्यत्किंचिद्वाच्यार्थापेक्षया क्रमोऽपि गृह्यत इत्यभिप्रेत्य लक्ष्यक्रमत्वोक्तिर्यथाकथंचिन्नेया। नहि विभावादिप्रतीतिरहितयत्किंचिद्वाच्यार्थमात्र–प्रतीतौ विगलितवेद्यान्तरता सहृदयानु–भवसाक्षिका । येन तत्क्रमग्रहणेऽपि रसत्वहानिः स्यादित्याहुः रसभावादिरर्थ इत्यत्रेति। अभिनवगुप्तवाक्य इत्यर्थः। अन्यथा तदसंगतिः स्पष्टैवेति भावः।

कस्यचिदेव पदस्य । यथेति । प्रतिपादितमधस्तात् ।

अभ्यर्हितत्वाद्रचनाशब्दस्य पूर्वनिपातः। कोटीति । रचनाविशिष्टपदत्वादिना व्यञ्जकत्वमिति भावः। इति इत्यत्र । घटादाविति । दण्डविशिष्टचक्रादेश्चक्रादिविशिष्टदण्डादेर्वा कारणत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेण यथा कारणतायाः प्रत्येकपर्याप्तिस्तथात्र व्यञ्जकताया इति भावः। नव्यमतमाह – वर्णेति । मन्नीति । भावस्य तद्व्यङ्ग्यसंबन्धिप्रबन्धादिरूपव्यञ्जकस्य। उदाहरणानीति शेषः। पदैकदेशस्य चेति । चस्त्वर्थे । उदाहरणमिति शेषः । वीररसस्येत्यस्य व्यञ्जक इति शेषः। रागादिभिरपीति । रसस्येति शेषः। वक्ष्यन्ते इत्यत्र उदाहरणानीत्यस्यानुषङ्गः, तस्य चाग्रे । नामनीति । रसवदित्यत्रेत्यर्थः॥

इति प्रथमानने मर्मप्रकाशः समापत् ।